

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Історичний факультет

Кафедра історії України, археології та спеціальних історичних наук

Кваліфікаційна робота
ОРНАМЕНТАЛЬНІ КОМПОЗИЦІЇ ЯМНОЇ ТА КАТАКОМБНОЇ
КУЛЬТУРИ РАННЬОЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ БРОНЗОВОЇ ДОБИ НА
ТЕРИТОРІЯХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я, ЛІВОБЕРЕЖЖЯ
ДНІПРА ТА ПРИАЗОВ'Я

Спеціальність 032 Історія та археологія.

Освітня програма «Історія та археологія»

Здобувачки другого
(магістерського) рівня вищої освіти
Гонти Вікторії Вікторівни

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:
доцент, кандидат історичних наук,
Строценя Богдан Степанович

РЕЦЕНЗЕНТ:
кандидат історичних наук
Ягодинська Марина Олександрівна

Тернопіль – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ТА СТАН РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМАТИКИ	8
1.1. Джерельна база.....	8
1.2. Історіографія дослідження	10
1.3. Методологія дослідження	16
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ОРНАМЕНТАЦІЇ ПОСУДУ ЯМНОЇ КУЛЬТУРИ В РІЗНИХ РЕГІОНАХ	19
2. 1. Лівобережна частина басейну Дніпра.....	19
2.2. Північне узбережжя Чорного моря	21
2.3. Територія Приазовського регіону	24
2.4. Правобережні райони Дніпра	27
РОЗДІЛ 3. ДЕКОР КЕРАМІКИ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ ЗА ТЕРИТОРІАЛЬНИМИ ОСОБЛИВОСТЯМИ	32
3.1. Приазовський регіон: дніпро-азовська та донецька локальні групи	32
3.2. Лівобережжя Дніпра: харківсько-воронізька група	41
3.3. Причорноморські території: інгульська локальна група	46
3.4. Правобережні землі Дніпровського регіону	50
РОЗДІЛ 4. КЛАСИФІКАЦІЯ ОРНАМЕНТАЦІЇ КЕРАМІКИ КУЛЬТУР РАННЬОЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ БРОНЗИ	55
4.1. Ямна культура	55
4.1.1. Основні орнаментальні мотиви.....	55
4.1.2. Види орнаментальних композицій	57
4.1.3. Розташування орнаменту на культовому та повсякденному посуді	62

4.2. Катакомбна культура.....	70
4.2.1. <i>Характерні елементи декору</i>	70
4.2.2. <i>Типи композицій у прикрашанні кераміки</i>	71
4.2.3. <i>Розташування орнаменту на культовому та повсякденному посуді</i>	73
РОЗДІЛ 5.	78
5.1. Хронологічні та регіональні особливості орнаментациі кераміки культур доби ранньої та середньої бронзи.....	78
5.1.1. <i>Ямна культурно-історична зона ранньобронзового періоду</i>	78
5.1.2. <i>Катакомбна культурно-історична спільнота</i>	83
5.2. Ймовірність одночасного співіснування обох культур за даними орнаментального аналізу.....	86
ВИСНОВКИ	90
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	98
ДОДАТКИ	Помилка! Закладку не визначено.

ВСТУП

Актуальність. Вивчення археологічних культур є важливою складовою сучасної історичної науки, адже саме завдяки таким дослідженням ми можемо глибше зрозуміти розвиток людських спільнот у різні історичні періоди. Порівнюючи різноманітні археологічні культури, дослідники отримують змогу виявити, чим вони відрізняються одна від одної, які риси мають спільними, а також які характерні особливості притаманні кожній культурі в залежності від географічного ареалу її поширення. Такий аналіз дозволяє не лише реконструювати спосіб життя давніх людей, а й простежити еволюцію соціальних, економічних і культурних процесів на різних етапах історії.

В останні десятиліття археологія перетворилася на одну з ключових гуманітарних наук, що викликає стійкий інтерес як у професійних науковців, так і серед широкого загалу. Зростання уваги до археологічних досліджень зумовлене тим, що ця наука часто є єдиним можливим способом вивчення найдавніших періодів людського буття, які не залишили письмових свідчень. Завдяки цьому археологія стає основою для створення об'єктивної картини минулого, доповнюючи або навіть виправляючи припущення інших історичних дисциплін.

Сучасні методи археологічних досліджень базуються на досягненнях як української, так і світової науки. Це дозволяє застосовувати комплексні підходи до аналізу матеріалів, залучаючи дані з суміжних дисциплін, таких як: антропология, етнографія, географія, хімія та навіть біоінженерія. Такий міждисциплінарний підхід робить реконструкції давніх подій більш точними, повними або науково обґрунтованими.

Особливу роль серед археологічних джерел відіграє кераміка. Вона є однією з найпоширеніших та найрепрезентативніших категорій матеріальної культури, що збереглася до нашого часу. Завдяки великій кількості керамічних знахідок на різних пам'ятках дослідники мають унікальну можливість відтворити значну частину повсякденного життя давніх спільнот. Керамічні вироби несуть інформацію не лише про господарську діяльність людей, а й

про їхні культурні зв'язки, художні вподобання, технологічний рівень розвитку та уявлення про красу.

Зокрема орнамент – один із найважливіших елементів керамічного декору. Він виконує не лише естетичну, а й інформативну функцію. Різноманітність орнаментальних мотивів і технік нанесення оздоблення дає змогу виявити стилістичні відмінності між культурами, простежити регіональні особливості та встановити культурні впливи між сусідніми групами населення. Аналіз орнаментів на кераміці допомагає археологам у вирішенні важливих питань, пов'язаних із визначенням локальних варіантів культури, реконструкцією типології посуду, встановленням відносної хронології пам'яток, а також зі з'ясуванням окремих аспектів світогляду, вірувань та соціальної організації носіїв тієї чи іншої культури.

Об'єктом дослідження являється ямна та катакомбна культури, їхні локальні групи та спільні й відмінні риси між ними.

Предметом дослідження є орнамент на кераміці, що дає можливість проводити аналіз розвитку мистецтва даних культур, їхню схожість або ж розбіжність.

Мета: провести дослідження, аналізуючи орнамент на кераміці катакомбної та ямної культур періоду бронзи та на локальних групах їх поширення. Знайти спільне та відмінне між орнаментами, які існували в один час на одній території. На основі комплексного аналізу надати обґрунтовані висновки щодо схожості та відмінності орнаменту кераміки.

На основі загальної мети нашої роботи можна виділити такі конкретні **завдання:**

- Проаналізувати орнаментику кераміки ямної культури на Території Лівобережжя та Правобережжя Дніпра, Приазов'я та Північного Причорномор'я;
- Класифікувати елементи орнаменту, його композиції та розміщення на посуді;

- Описати орнаментацию кераміки катакомбної культури на території Приазов'я, Північного Причорномор'я, Правобережжя та Лівобережжя Дніпра;
- Визначити та обґрунтувати територіальні відмінності орнаменту кераміки катакомбної культури на різних локальних групах її поширення
- Дослідити поділ посуду на типи та орнамент на ньому, композиції, елементи орнаментів катакомбної культури.

Методологічну основу роботи складає комплексний підхід до вивчення матеріалу. Дослідження здійснювалося із застосуванням загальноісторичних методів пізнання (порівняльного аналізу та синтезу, логічний, хронологічний, формально-типологічний)

Хронологічні рамки: кін. IV-друга пол. III тис. до н.е.

Апробація результатів дослідження. Певні аспекти дослідження були висвітлені у виступах та залученнях до наукових конференцій. На 78 міжнародній науковій конференції молодих учених «Каразінські читання» висвітлено тему «Особливості орнаментации кераміки донецької локальної групи катакомбної культури», за результатами роботи конференції опубліковані тези досліджень [9].

В рамках участі у II всеукраїнській студентській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Актуальні проблеми історичної науки та освіти у дослідженнях молодих учених» було висвітлено тему «Розміщення орнаменту на посуді побутового та ритуального призначення ямної культури», за підсумками конференції були опубліковані тези досліджень [6].

Статтю на тему «Елементи орнаменту на посуді катакомбної культури» було висвітлено у третьому випуску журналу студентського наукового археологічного гуртка Арте по факту при історичному факультеті Тернопільського національного педагогічного університету [7].

Під час II Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю, присвяченій пам'яті Володимира Брославського «Історична наука у XXI

столітті: виклики та перспективи», було подано тези на тему «Елементи орнаменту на посуді ямної культури» [8].

Практичне значення роботи полягає у її подальшому використанні в науково- дослідницькій діяльності щодо поширення археологічних культур періоду бронзи, підготовці до практичних та семінарських занять.

Структура роботи: складається зі вступу, чотирьох розділів, дев'яти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (50) та додатків (18). Основний текст роботи викладено на 87 сторінках. Загальний обсяг роботи 106 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ТА СТАН РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМАТИКИ

1.1. Джерельна база

Ямна культура (близько 3300-2600 рр. до н.е.) в дослідженнях виокремлюється як суспільство скотарів з високим рівнем мобільності, похованням у курганах та характерною гостродонною або ж плоскодонною керамікою, яка нерідко прикрашалась шнуровим орнаментом і гребінчастими відтисками. На території сучасної України виявлено плоскодонні горщики із шнуровими орнаментами та гребінчастими мотивами, що дають змогу простежити соціокультурні відмінності з іншими археологічними культурами [27].

Перехід від ямної культури до катакомбної (приблизно 2500-1950 рр. до н.е.) ознаменований трансформацією орнаментальних традицій. Катакомбна культура сформувалася як продовження ямної, але з регіональними варіантами, зокрема дніпро-азовською, донецькою, харківсько-воронізькою та інгульською групами. У цих варіантах широко використано шнуровий та гребінчастий орнамент, з появою петльових мотивів, кіл, хвиль і комбінованих схем.

Етносоціальна класифікація катакомбної кераміки, виведена Пустоваловим, виділяє 18 типів посуду, де форма посуду й прийоми нанесення орнаменту та ступінь покриття поверхні нерівномірні й співвідносяться з функцією посудини – ритуальне, церемоніальне або побутове призначення. Такі характеристики дозволяють реконструювати соціальну структуру кінця ямно-катакомбного суспільства, включно з відмінностями чи їх подібністю [30].

Таким чином, джерельна база дослідження включає в себе археологічні матеріали, етносоціальні та типологічні дослідження, методологічні праці про техніку обробки кераміки, а також рисунки досліджених матеріалів в монографіях та статтях. Інтеграція цих джерел дозволяє побудувати чітку картину: від раннього застосування шнурового орнаменту в традиції ямної культури до складних композицій катакомбного декору.

1.2. Історіографія дослідження

Першим хто виділив ямну культуру, як таку, був археолог Городцов В.О. за результатами розкопок у Сіверському Донці у 1901-1903 рр. Він вивчав пам'ятки епох від палеоліту до середньовіччя. Також проводив археологічні розкопки на Полтавщині, Донеччині та Херсонщині. У своїй праці «Результати археологічних досліджень в Ізюмському повіті Харківської губернії» він розглядає знайдені пам'ятки під час розкопок на територіях, зазначених у назві. Автор детально аналізує керамічні вибори, поховання, знаряддя праці та інші артефакти, які є характерними для ямної культури. В результаті дослідження науковець робить висновки щодо характеристик і особливостей цієї археологічної культури, її місця в історії та можливих взаємодій з іншими культурами того часу. Ця публікація є важливим джерелом для археологів та істориків, що цікавляться та вивчають ранню археологію України та сусідніх регіонів у періоді ранньої та середньої бронзи [43].

У свою чергу, дослідник Мерперт М. Я. у 1968 р. виділяє три фази ямної культури у своїй праці «Давня історія населення степової частини Східної Європи», це – нижньодніпровський, донецький та середньодніпровський варіанти. Автор презентує дослідження, присвячене вивченню ямної культури та її розвитку у степовій частині Східної Європи. Автор докладно аналізує археологічні матеріали, які дозволяють виділити три фази, враховуючи хронологічні, культурні та технологічні особливості. Підкреслюють ключові моменти в еволюції культури, а також взаємодія з іншими культурами того періоду. Робота Мерперта є важливим джерелом для археологів, істориків та всіх, хто цікавиться давньої історією Східної Європи та розвитком археологічних досліджень у цьому регіоні [49].

У праці «Індоєвропейська спільність і ямна культура», Ричков М.М. аналізує зв'язок між культурою та індоєвропейськими народами. Під редакцією Толочка П.П., ця праця є важливим внеском у дослідження походження та розвитку індоєвропейських народів. Автор досліджує археологічні, лінгвістичні та генетичні дані для встановлення зв'язку між

ямною культурою та розселеним народом. На основі широкого аналізу джерел автор робить висновки щодо можливих шляхів міграції та взаємодії між різними етнічними групами на території Євразії в епоху бронзи. Ця робота має важливе значення для дослідження ранньої історії та формування культурних і мовних груп регіону [34].

Наступною, варто згадати працю Сиволапа М.П. «Дослідження поселення ямної культури Десятини в Середній Наддніпрянщині у 1995-2002 роках» у, якій автор детально описує місце розташування поселення, методи проведення розкопок та знайдені археологічні пам'ятки, такі як кераміка, знаряддя праці та поховання. Аналізуючи ці дані, дослідник робить висновки щодо характеристик і особливостей поселення ямної культури в даному регіоні, його ролі в економічному та соціальному житті населення того часу. Ця стаття є важливим доповненням до археологічних досліджень у Середній Наддніпрянщині та сприяє розширенню нашого розуміння ранньої історії та культурного контексту регіону [36].

На мою думку, найбільш розкритою роботою стосовно ямної культури та її кераміки можна вважати розкопки 1952-1955 рр. під керівництвом Лагодовської О.Ф. багат шарового поселення Михайлівка, що розташовувалось у нижньому Дніпрі з залученими дослідниками Шапошниковою О.Г. і Макаревичем М.М. Напрацювання експедиції відтворена у монографії «Михайлівське поселення» за авторства, звісно ж, Лагодовської, Шапошникової та Макаревича. У праці детально розглядаються три культурні шари, виявлені в Михайлівському поселенні, які відображають різні етапи розвитку ямної культури. Перший шар містить багатий археологічний матеріал, включаючи кераміку і інструменти з кремнію. Це свідчить про добре організований спосіб життя громадян ямної культури на території поселення. Крім того, виявленні поховання та інші знахідки свідчать про важливі релігійні та соціальні аспекти життя цієї спільноти. Другий шар, характеризується ще більш розвиненим рівнем ремесла та розширеним асортиментом керамічних посудин та виробів з бронзи. Це свідчить про

поступовий розвиток культури і підвищення рівня життя населення протягом цього періоду. Третій шар, у свою чергу, характеризується змішанням елементів культур. Орнамент на кераміці кожного з шарів відрізняється своєрідністю та виразністю. Геометричні та рослинні мотиви доповнюються різноманітністю стилів мистецтва, що відбиваються у різних епохах і зображають культурні зв'язки та впливи населення. Завдяки комплексному підходу та обґрунтованому аналізу археологічних знахідок, монографія стала важливим джерелом для розуміння розвитку ямної культури та її місця у формуванні культурного ландшафту. Результати досліджень мають велике значення для археологів, істориків та антропологів, які вивчають ранню історію та культурний розвиток у цьому регіоні. Вони розширюють наше розуміння соціально-економічних аспектів та релігійних вірувань населення, а також допомагають відтворити картину життя і повсякденної культури давніх громад. Такий детальний аналіз культурних шарів, археологічних знахідок та орнаменту на кераміці у контексті ямної культури робить цю працю важливим доповненням до археологічних досліджень та стимулює подальші дослідження [27].

Стаття «Про ранній етап катакомбної культури в Північному Причорномор'ї» Євдокімова Г.Л. є важливим внеском у дослідження епохи бронзи та катакомбної культури на території Північного Причорномор'я. Публікація представляє собою тези доповіді, яку автор представив на конференції з проблем епохи бронзи південно-східної Європи, проведеної у Донецьку у 1979 р. У своїй роботі Євдокімов зосереджується на ранньому етапі розвитку катакомбної культури, особливостях її поширення та взаємодії з іншими культурами регіону. Автор аналізує археологічні матеріали та дослідження, що стосуються цього періоду, та робить спробу висвітлити ключові аспекти ранньої історії катакомбної культури в зазначеному регіоні [15].

Праця «Археологічна керамологія. Орнаментация посуду катакомбної культури: спроба експериментального вивчення (за матеріалами вивчення

Стородівського могильника)» Коваленка О. та Лугового Р., опублікована у 2019 р., присвячена дослідженню орнаменталії посуду катакомбної культури за результатами експериментального вивчення на прикладі матеріалів, зібраних в Сторожівському могильнику. Автори ретельно аналізують археологічні знахідки та застосовують методи експериментального моделювання для відтворення технології та орнаменту на керамічних посудинах. Результати дослідження дозволяють краще зрозуміти характеристики використаної кераміки та її вплив на культурний контекст того часу. Ця робота є важливим внеском у розвиток археологічної керамології та допомагає поглибити наше розуміння технологічних та мистецьких аспектів катакомбної культури через призму її орнаменталії [25].

У статті «Орнаменталія кераміки катакомбної культури Приазов'я: стиль та техніка», опублікований у журналі «Археологія і давня історія України», розглядаються особливості орнаменталії кераміки, що належить до катакомбної культури на Приазов'ї. Автор детально аналізує стилістичні та технічні аспекти орнаменту на керамічних посудинах, використовуючи археологічні знахідки з різних пам'яток Приазов'я. Дослідник робить спроби класифікації орнаменту за його типами, стилями та елементами. 'Через детальний аналіз виразності орнаменту за його типами, стилями та композиціями. Через детальний аналіз виразності орнаменту та його еволюції впродовж часу, автор намагається розкрити можливі впливи та взаємодії цієї культури з іншими культурними групами регіону. Ця робота є важливим джерелом для дослідників, які цікавляться археологією Приазов'я та ранньою історією українських земель, та сприяє подальшому розвитку нашого розуміння орнаментальної та культурної спадщини катакомбної культури в цьому регіоні [28].

Пустовалов С.Ж. у своїй роботі «Аналіз радіокарбонних дат з поховань ямної і катакомбної спільностей» проводить дослідження хронології поховань ямної та катакомбної культурних спільнот. Автор аналізує радіокарбонні дати, отримані з археологічних розкопок, і використовує їх для встановлення

хронологічних рамок і періодизації цих спільнот. Застосовуються сучасні методи та статистичні підходи для обробки та інтерпретації даних. Результати дослідження дозволяють краще зрозуміти хронологію та хронологічні зв'язки між похованнями ямної та катакомбної культур, що важливо для реконструкції їхньої історії та взаємодії [32].

У праці «Давня кераміка України» Котової Н.С., виданій у Києві у 2015 році, проводиться комплексний аналіз керамічних знахідок, що належать до різних історичних періодів України. Автор детально досліджує розвиток керамічного мистецтва на території України від найдавніших часів до середньовіччя, охоплюючи різноманітні стилі, техніки та орнаменти, що використовувалися в різних культурах та епох. Робота включає аналіз археологічних матеріалів, описи керамічних знахідок та їхніх характеристик, а також історичний контекст їхнього використання та виготовлення. [47]

Монографія Глушкова І.Г. «Кераміка як історичне джерело» розглядає роль кераміки у вивченні історії. Автор досліджує різноманітні аспекти застосування керамічних артефактів у відтворенні і реконструкції минулих цивілізацій, від найдавніших часів до сучасності. Монографія включає аналіз різних типів кераміки, методи її датування та інтерпретації, а також описи технологій виготовлення та характеристики використання в різних культурних контекстах. Дослідник висвітлює значення керамічних знахідок у реконструкції економічних, соціальних та культурних аспектів життя минулих цивілізацій [42].

Книга «Енеоліт України: етноісторичне дослідження» Даниленка В.М., видана у Києві у 1974 р., є важливим джерелом для вивчення періоду енеоліту України. Автор проводить комплексне етнографічне та історичне дослідження цього періоду, охоплюючи різноманітні аспекти матеріальної та духовної культури населення. Книга включає аналіз археологічних матеріалів, описи знахідок та їхніх характеристик, а також дослідження соціальних, економічних та релігійних аспектів життя енеолітичних спільнот. Автор звертає увагу на

важливі етнічні та історичні процеси, які відбувалися в цей період, і їхній вплив на формування культурного обличчя українських земель [10].

1.3. Методологія дослідження

Дослідження орнаменту на посуді катакомбної та ямної культур доби ранньої-середньої бронзи потребує застосування міждисциплінарного підходу, який поєднує методи археології, історії мистецтва, культурології, етнології, а також природничих наук. Методологічна база ґрунтується на поєднанні традиційних методів аналізу археологічних джерел із сучасними техніками візуалізації, систематизації та інтерпретації орнаментальних мотивів.

У хід роботи над дослідженням було застосовано джерелознавчий аналіз, що передбачає вивчення широкого кола археологічних пам'яток, звітів про розкопки, каталогів музейних зібрань, а також наукових статей і монографій. Основну увагу приділено речовим джерелам – зокрема керамічному посуду, виявленому під час розкопок курганних поховань ямної та катакомбної культур на територіях Лівобережжя Дніпра, Північного Причорномор'я та Приазов'я. Матеріали було відібрано з урахуванням типологічної репрезентативності, регіональної варіативності та ступеня збереження орнаменту.

Наступним етапом було здійснення типологічного аналізу кераміки, в основі якого лежить класифікація посуду за формою, функціональним призначенням і характером орнаменту. Типологізація орнаментів передбачала виділення основних мотивів (зигзаг, трикутник, лінія, коло, гребінчастий або шнуровий відтиск), технік нанесення (штампування, наліпні елементи, насічки), а також способи розміщення орнаменту (горизонтальні пояси, вертикальні зони, повне покриття, орнамент на вінцях або денці посудин). Класифікація дозволила впорядкувати велику кількість зразків і провести порівняльний аналіз між культурами.

Важливим елементом дослідження стало застосування порівняльно-історичного методу, який дав змогу виявити спільні й відмінні риси в орнаменту посуду ямної та катакомбної культур. Цей метод передбачає співставлення орнаментальних комплексів у хронологічному і просторовому

вимірах. Було досліджено зміни в орнаментальних традиціях у перехідний період між культурами, визначено нові елементи, що з'явилися в катакомбній культурі на основі попередніх ямних форм, а також збережені архаїчні риси. Особливу увагу приділено регіональним відмінностям: наприклад, орнаментальні композиції посуду дніпро-азовського варіанту та інгульської локальної групи катакомбної культури.

Методологічна база включала також геоінформаційний аналіз, що дозволив візуалізувати ареали поширення певних орнаментальних форм, співставити археологічні пам'ятки з особливостями ландшафту. Завдяки цьому було можливим припустити потенційні зони культурного перетину, де могла виникати схожа орнаментальна композиція чи її запозичення.

Методологія дослідження орнаменту посуду ямної та катакомбної культур не обмежується суто формальним описом артефактів – вона спрямована на виявлення смислових, художніх і культурних характеристик, які відображають не тільки матеріальні, але й духовні аспекти життя давніх суспільств. Такий комплексний підхід дозволяє розкрити роль орнаменту як індикатора культурної ідентичності, етнічної належності, технологічного рівня розвитку й ритуального значення, що робить його цінним джерелом для реконструкції стародавнього світу.

Таким чином, сформовано репрезентативну та різнопланову джерельну базу дослідження, що охоплює археологічні матеріали, типологічні класифікації, результати розкопок та монографії присвячені ямній і катакомбній культурам. Особливу увагу зосереджено на кераміці як ключовому речовому джерелі, що відображає культурні, соціальні та духовні особливості давніх спільнот. Проаналізована історіографія засвідчує послідовне накопичення наукових знань від перших досліджень В. Городцова до сучасних керамологічних та радіокарбонних аналізів. Методологія роботи базується на міждисциплінарному підході з використанням джерелознавчого, типологічного, порівняльно-історичного та геоінформаційного методів. Це

забезпечує комплексне осмислення еволюції та значення орнаменту як важливого маркера культурної ідентичності ямної та катакомбної спільнот.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ОРНАМЕНТАЦІЇ ПОСУДУ ЯМНОЇ КУЛЬТУРИ В РІЗНИХ РЕГІОНАХ

2. 1. Лівобережна частина басейну Дніпра

Проблематика поширення ямної культури на території Лівобережжя Дніпра посідає важливе місце у сучасних археологічних дослідженнях. Вивчення пам'яток цього регіону дозволяє не лише встановити межі ареалу культури, а й з'ясувати її внутрішні варіанти, характерні риси матеріальної культури та специфіку розвитку. Питання про наявність ямної культури на територіях Лівобережжя виникло під час більш глибокого аналізу її зв'язків з іншими культурними спільнотами доби ранньої бронзи, зокрема середньостогівською культурою.

Особливе значення мали дослідження курганних пам'яток у Середньому Подніпров'ї, де було виявлено кераміку, яка за формою та стилістикою нагадувала середньостогівські посудини. Проте низка ознак виразно свідчила про її приналежність до іншої культурної традиції. Прикладом є матеріали з пам'ятки Скеля-Каменоломня, де кераміка мала подібність до посуду ямної культури. Археологи визначили її як перехідний тип між середньостогівською керамікою II етапу та зразками пізньої ямної культури. Саме на цій території було зафіксовано нові риси формотворення, високі та відтягнуті назовні вінця у гостродонних горщиках, які раніше не були характерними для середньостогівської традиції. Цей перехідний етап є важливим для розуміння процесів культурної трансформації [26, с. 306-309].

Одним з ключових нововведень, стало активне використання шнурового орнаменту. На відміну від середньостогівської культури, де більш поширеним був гребінчастий штамп, ямні майстри віддавали перевагу саме шнуру як основному засобу декорування. Це підкреслює зміну естетичних і технологічних орієнтирів. У похованнях Придніпровської частини Середнього Дніпра було виявлено як гостродонні, так і плоскодонні горщики. Вони вирізнялися високими горловинами, що надавало посуду струнких пропорцій. Частина знахідок представлена невисокими гостродонними горщиками з високими і різко відігнутими назовні вінцями, що створювало чіткий силует.

Орнаментация тут також здійснювалася за допомогою шнурових відбитків, які утворювали як лінійні, так і більш складні орнаментальні мотиви. Це свідчить про те, що саме у Середньому Подніпров'ї виробилися своєрідні декоративні традиції ямної культури [4, с. 232-257].

Разом з тим, у керамічних комплексах Лівобережжя чітко простежується поєднання нових форм зі старими традиціями. Так, зберігається практика використання гребінчастого штамп, проте тепер він застосовувався здебільшого для оформлення верхньої частини посудин. Орнаменти розташовувалися переважно на вінцях і плечиках горщиків, створюючи своєрідний декоративний пояс. Важливо відзначити, що у місцевих комплексах практично відсутні орнаменти у формі трикутників, тоді як у сусідніх культурах вони зустрічались досить часто. Це свідчить про локальну специфіку орнаментальної системи та прагнення майстрів до збереження власної декоративної традиції.

Окрему увагу привертає невелика плоскодонна миска з широко відкритими вінцями, поверхня якої була ретельно підлощена. Цікаво, що її орнаментация знаходилась всередині посудини. Орнамент виконано за допомогою гребінчастого штамп, що створював геометричний узор. Подібні предмети могли носити не лише практичне, а й ритуальне значення. Не менш цікавими є два горщики з широко відкритою горловиною та злегка відігнутими назовні вінцями. Такі посудини могли мати як округле так і гостре дно, що вказує на різноманітність і практичність формотворчих рішень в межах одного осередку. Орнаментация розташовувалася переважно у верхній частині горщика. Один із них мав декор у вигляді зигзагоподібної стрічки, інший ж, прикрашався відтисками гребінчастого штамп, які утворювали складену лінійну композицію (Рис.9.2). Такі зразки ілюструють різні підходи до декорування і водночас демонструють єдність стилю в межах регіону.

Важливо наголосити, що орнамент у більшості випадків розташовувався у верхній зоні посудин: на плечиках, вінцях або верхній частині тулуба. Орнаментування нижньої частини або денця зустрічалось значно рідше.

Основні композиції склалися з відбитків гребінчастого штампу, наколотих ліній та зигзагів. Для створення декоративного ефекту додатково застосовували насічки та округлі заглиблення під вінцями. Подекуди зустрічалися більш складні композиції, що поєднували прямі й хвилясті лінії, під якими розташовувалися зигзаги [43, с. 30-86].

Таким чином, аналізуючи весь комплекс даних, можна зробити висновок, що для ямної культури на Лівобережжі Дніпра характерними були гостродонні й плоскодонні горщики з високими вінцями, що могли мати як різку, так і плавно відігнуту назовні форму. У декоративному оформленні провідне місце займав гребінчастий штамп та шнурові відбитки, які створювали лінійні або зигзагові композиції. Допоміжні елементи, такі як насічки та проколи, використовували для посилення декоративного ефекту та доповнення основного орнаменту. Це свідчить про існування своєї локальної групи керамічного виробництва, що поєднувала традиційні елементи середньостогівської культури з новими рисами ямної традиції доби ранньої бронзи. Лівобережжя Дніпра виступає важливим ареалом, де формувалися унікальні орнаментальні системи, які не лише прикрашали посуд, а й відображали певні аспекти світогляду й соціальної організації населення.

2.2. Північне узбережжя Чорного моря

Перш за все, регіон Північного Причорномор'я у ямній культурі є особливим, адже саме тут можна простежити певні характерні риси як у матеріальній культурі, так і в обрядових традиціях, що відрізняють його від інших ареалів поширення. Локальними особливостями кераміки були, у першу чергу, специфічні форми посуду, які набули поширення саме в цьому регіоні та не мали повного аналога в інших територіальних варіантах. Однією з таких характерних ознак було переважання плоскодонних форм, що значно відрізнялося від округлих або яйцеподібних посудин інших локальних груп. У Північному Причорномор'ї зустрічаються як амфори, так і горщики з

виразним плоским дном, які досить часто мали декоративне оздоблення у вигляді шнурового орнаменту. Характерною деталлю цих виробів були ручки упори або вертикальні наскрізні отвори, що мали як практичне значення, так і слугували елементами оформлення. Виявлення таких елементів дає можливість говорити про своєрідність культурних традицій у цьому регіоні та їхні потенційні контакти з сусідніми племенами. Власне, саме кераміка стає головним маркером цих культурних взаємозв'язків, адже у ній відбиваються як запозичення, так і локальні варіації. Для кераміки Північного Причорномор'я були характерні плоскодонні горщики, як і зазначалося вище, хоч на інших територіях ямної культури переважали округлі та яйцеподібні форми. Саме ця відмінність є ключовою для виокремлення даного локального варіанта. Орнамент зазвичай наносили у вигляді насічок на вінцях або плічках, а також у вигляді характерних ялинкових зображень по тулубу або плечовій частині посудини. Часто горщики мали високі пропорції, витягнуту форму, але зустрічалися і приземисті варіанти з широким тулубом, що підкреслює різноманітність локальної керамічної традиції (Рис. 9.1). Унікальність таких форм свідчить про те, що у регіоні активно відбувалася адаптація традиційних ямних форм до власних побутових потреб [22, с. 67-89; 30, с. 4-26].

Досить цікавими є знахідки посудин конічної форми з одинарними або подвійними ручками-наліпами, які мали вертикальні наскрізні отвори. Такі отвори ймовірно слугували не лише конструктивним елементом, а й могли мати символічні значення. У деяких випадках дослідники відзначають, що подібні отвори зустрічаються також у кераміці культур, із якими ямне населення перебувало у контакті, що може вказувати на процеси культурної інтеграції. Трапляються також посудини з оздобленням денця у вигляді відбитків шнура, що додає їм оригінального вигляду та відрізняє від виробів інших локальних груп [32, с. 24-27].

Кубки різного вигляду становлять ще одну важливу категорію кераміки. Вони могли мати як високі циліндричні вінця, так і вінця, відігнуті назовні. Поверхня іноді була добре залощеною або ретельно згладженою, що

підкреслює значення таких виробів у побуті чи ритуалах. Знову ж таки, типовим елементом оздоблення виступав шнуровий орнамент по краю вінець, який робив посуд більш впізнаваним [23, с. 69-82].

Амфорки невеликого розміру заслуговують на особливу увагу. Вони мали яйцеподібний або кулястий тулуб, циліндричну горловину та плоске денце. Як правило, такі вироби оснащувалися двома ручками-наліпами з вертикальними наскрізними отворами, що відрізняє їх від аналогів інших регіонів. Оформлення посуду не відрізнялося від загальних традицій – застосовувався шнуровий орнамент, насічки по краю вінець, іноді поєднувані в складні композиції [32, с. 24-27].

Амфори, які виявлені у цьому регіоні, умовно поділяються на три основні типи. Перший налічував великі за розміром форми з циліндричним горлом, випуклим тулубом і плоским денцем. На найбільш широкій частині тулуба розташовувалися петлеподібні ручки, що робило амфори досить зручними у використанні. Другий і третій типи мали явні запозичення з території культури кулястих амфор. Це були посудини з чотирма ручками-наліпами, розташованими на високо піднятих плічках, а також амфори з випуклим тулубом, які мали орнаментацию, типовішу для інших культурних традицій. Таке поєднання локальних і зовнішніх рис чітко свідчить про контакти між різними культурними групами та про певні взаємовпливи [30, с. 10-15].

Не менш цікавими є чаші та миски. Чаші здебільшого мали зрізану конічну форму, були приземистими, їхні вінця іноді відгиналися назовні, а в окремих випадках під вінцями робили два наскрізні проколи, що могло мати ритуальне значення. Миски, навпаки, відрізнялися більшим діаметром вінець і ще більш приземистими пропорціями, ніж чаші. Лише зрідка серед матеріалу траплялися традиційні ямні округлі горщики або вироби, споріднені з іншими культурними традиціями. Їхня присутність свідчить про складний культурний процес, де локальні особливості поєднувалися із зовнішніми впливами [30, с. 17-20].

Основним способом прикрашання посудин була наявність горизонтальних рядів ліній, які часто поєднувалися з трикутниками, опущеними вершинами вниз, або ж утворювали зигзагові мотиви. Застосовувалися також косі прямі, які нерідко створювали цілі ритмічні композиції. Здебільшого весь орнамент виготовлявся за допомогою відтисків шнура, що було загальною рисою ямної традиції. Орнаментували або всю поверхню посудини, або лише верхню частину – вінця, плічка та верхню частину тулуба. Рідше використовували насічки по краю вінця або плічок, іноді зустрічалися вдавлення, виконані трубкою [2, с. 216-239]. Такі декоративні прийоми створювали виразний художній ефект і формували особливий стиль кераміки цього регіону.

Отже, аналізуючи наведені приклади, можна зробити висновок, що кераміці ямної культури на території Північного Причорномор'я були притаманні, перш за все, плоскодонні форми посуду, які відрізнялися від округлих варіантів інших локальних груп. Вінця могли бути як відігнутими назовні, так і прямими, що створювало варіативність силуетів. Орнамент найчастіше виконувався відбитками шнура у вигляді горизонтальних ліній, зигзагів чи трикутників. Додатковими елементами виступали насічки на вінцях або плічках, а також вдавлення, зроблені за допомогою різних інструментів. Ця сукупність ознак дозволяє говорити про специфічність регіону, яка поєднувала локальні риси з елементами запозичень, що підтверджує як самобутність Північного Причорномор'я в межах ямної культури, так і його активні культурні контакти з іншими групами.

2.3. Територія Приазовського регіону

У Приазов'ї, яке розглядається як невід'ємна складова великого ареалу поширення ямної культури, на сьогоднішній день відоме лише одне поселення – Роздольне. Ця пам'ятка посідає особливе місце у вивченні регіональних варіантів культури, адже кількість досліджених об'єктів тут поки що обмежена. Археологічні розкопки та фіксація знахідок засвідчили, що

керамічний матеріал трапляється далеко не у всіх похованнях: він був зафіксований лише приблизно у п'ятій частині від загальної кількості досліджених могил. Це свідчить про те, що використання посуду у поховальних обрядах на даній території мало вибіркового характеру і могло бути пов'язане з певними соціальними чи ритуальними особливостями. Водночас сам факт наявності кераміки у похованнях підтверджує її значну роль у духовному та матеріальному житті носіїв культури [16, с. 145-147].

Більшість знахідок не являють собою цілі посудини, а збереглися у вигляді фрагментів, переважно верхніх частин із вінцями. Проте навіть ці уламки мають важливе значення для археологів, адже саме верхні частини посудин найчастіше містять орнаментацию, яка є найбільш інформативною. Орнаментальні елементи на вцілілих вінцях дозволяють робити висновки про загальний характер кераміки цього регіону, її художнє оздоблення та технологію виготовлення. Такий підхід особливо важливий, оскільки навіть незначні фрагменти містять інформацію про культурні традиції та впливи. Орнамент кераміки з Роздольного здебільшого виконаний здебільшого виконаний у вигляді відтисків зубчастого штампу, які поєднуються з розчосами, вертикальними насічками, зображеннями у формі ялинки та так званім накольчатим орнаментом. Кожен із цих елементів несе окреме смислове навантаження. Наприклад, зубчатий штамп відзначається регулярністю і чіткістю відтисків, що створює ритмічний візерунок. Розчоси ж, виконані лінійними рухами, надавали поверхні посудини фактурності. Вертикальні насічки підкреслювали форму вінця, тоді як мотив ялинки додавав декоративності і мав символічний зміст. Накольчатий орнамент, утворений серією проколів, також був характерним для окремих груп населення і відображав специфіку їхніх традицій [39, с. 13-15].

Подібність цих орнаментальних мотивів дозволяє співвідносити поселення Роздольне з Михайлівським, яке відоме значно більшим обсягом знахідок. У Михайлівському поселенні також переважали відтиски зубчастого штампу та розчоси, що вказує на наявність спільної традиції декорування

посуду. Така паралель є цінною, адже вона підтверджує, що населення Приазов'я входило у ширший культурний простір ямної спільноти. Крім того, мотив ялинки, зафіксований на кераміці з Роздольного, має аналогії у багатьох інших регіонах – зокрема на Лівобережжі Дніпра та в Північному Причорномор'ї. Це дає підстави вважати, що певні елементи орнаменталізації були поширеними та символічно значущими для багатьох груп ямного населення [39, с.13-15].

Таким чином, хоча археологічних знахідок ямної культури на території Приазов'я виявлено поки що небагато, навіть наявний матеріал дозволяє зробити кілька важливих висновків. По-перше, простежується очевидна наявність спільних рис орнаменталізації, які характерні для кераміки інших регіонів, що входили до ареалу поширення ямної культури. Це насамперед використання зубчастого штампу, розчосів, вертикальних насічок, прикрашання у формі ялинки та різних варіантів накольчатого декору. По-друге, виявлені подібності свідчать про те, що Приазов'я входило до єдиного культурного простору ямної спільноти, але водночас зберігало власні локальні відмінності. Їхня поява, ймовірно, зумовлена як географічними особливостями регіону, так і специфікою етнокультурних процесів. По-третє, порівняння кераміки з Роздольного з іншими поселеннями (зокрема Михайлівським) доводить, що навіть у межах одного культурного комплексу існували певні варіанти оздоблення, які відображали локальну специфіку і могли формувати своєрідні підцентри культурного розвитку.

Отже, попри відносну обмеженість знахідок, кераміка з Приазов'я має велике значення для загального розуміння ямної культури. Вона не лише підтверджує наявність спільних елементів орнаменталізації, поширених у різних регіонах, але й дозволяє простежити культурні взаємозв'язки та процеси впливів. Використання таких мотивів, як зубчатий штамп, розчоси, насічки чи орнамент у вигляді ялинки, відкриває можливість вивчати як загальнокультурні тенденції, так і регіональні особливості розвитку. У підсумку це дає змогу краще зрозуміти місце Приазов'я в контексті широкого ареалу ямної

культури та визначити його роль у збереженні й поширенні характерних для цієї культурної спільноти традицій.

2.4. Правобережні райони Дніпра

У межах Правобережжя Дніпра керамічний комплекс ямної культури представлений розмаїттям технічних прийомів та стилістичних рішень, що дозволяють простежити як загальні традиції спільноти, так і локальні особливості виробництва та орнаменталізації посуду. Аналіз матеріалів, походження яких пов'язане з правобережними курганними та ґрунтовими пам'ятками, свідчить про складність і багаторівневість декоративної системи, що формувалася під впливом як внутрішньої динаміки ямної культури, так і контактів із сусідніми культурними осередками. Домінування шнурового орнаменту, наявність гребінчастого та зубчастого штаму, а також використання різнотипових наліпів і вдавлень відображають широкий спектр майстерних прийомів, які були в межах регіону [41, с. 79-93].

Однією з базових рис ямного посуду правобережного ареалу є переважання вручну ліпленої кераміки без застосування будь-яких формотворчих пристроїв. Загалом, форма посуду була типова: горщики з опуклими тулубами, широкими плечиками та прямими вінцями або трохи відігнутими назовні. Часто зустрічаються банкоподібні форми з плавним переходом від тулуба до вінчика. Особливістю правобережних зразків є посудини з підкреслено відігнутим вінчиком або зрізаним краєм, що знаходить паралелі з катакомбною традицією раннього етапу. Це може вказувати на тривалі контакти або навіть паралельне співіснування груп ямної та ранньокатакомбної спільнот [32, с. 24-27].

Важливою групою посуду на Правобережжі є ритуальні або культові посудини, які зустрічаються як інвентар у похованнях. Для них характерна акуратніша поверхнева обробка, зокрема ретельне згладжування та інколи полірування верхньої частини тулуба. На численних правобережних курганах, описаних у звітних публікаціях експедицій, зафіксований декор, що міг

розміщуватися лише у верхній частині посудини або ж його відсутність – ознака, характерна для багатьох поховань степу [24, с. 60-65].

Для орнаментативної правобережної ямної кераміки застосовували значну кількість різноманітних засобів та технік, що утворювали складну систему художнього оформлення посуду. Орнамент мав не лише декоративне, але й певне символічне значення, відіграючи певний маркер культурної ідентичності, відображаючи локальні традиції спільноти. Однією з характерних рис є поширення хвилястих ліній та дрібних насічок, які нерідко вкривали зовнішню поверхню від вінця до донця. Подібні мотиви простежуються у низці поховальних комплексів Правобережжя. У межах правобережних пам'яток зафіксовано також активне використання горизонтальних, вертикальних і косих розчосів, створених за допомогою зубчастого штампу. Завдяки такій техніці декорування формувалися композиції у вигляді прямої або діагональної сітки, їх наносили на вінця або верхню частину тулуба, що підкреслювало зону переходу між функціональними ділянками посудини. Для оформлення вінця поширеними були пальцеві вдавлення, горизонтальні насічки та відбитки перевитого шнура, що створювали певну ритмічну композицію (Рис. 10) [27, с. 131-139].

Основною зоною нанесення орнаменту залишалася верхня частина плічок, де використовували відбитки шнура, широкі прокреслені лінії, сліди штампу, насічки та пальцеві ямки. У деяких випадках зафіксовано застосування наліпних елементів у вигляді плоских нашарувань або валиків, які надавали посудинам підсиленої пластичної виразності та слугували важливим компонентом загальної художньої композиції. Матеріали правобережних пам'яток чітко свідчать про використання схожих технік у кераміці різних хронологічних горизонтів. Однак кожен етап характеризується власними домінуючими стилістичними рисами. Так, у комплексах раннього етапу значну роль відіграють прості лінійні мотиви та комбінації ямкових вдавлень. У середньому та пізньому періодах орнаментативна складова стає складнішою, з'являються комбіновані композиції, що поєднують шнуровий орнамент й

гребінчастий штамп, а також різні типи наліпів. Важливу інформацію про розвиток декору дають матеріали правобережних поселень і курганів, де посуд представлений широкою палітрою орнаментальних рішень. У цих пам'ятках особливо показовими є фрагменти, що мають глибокі нарізки, виконані під кутом або вертикально, які утворюють ритмічні ряди та посилюють структурування поверхні. Частина посудин прикрашена вертикальними або горизонтальними розчосами у поєднанні зі шнуровим відбитком, створюючи складні композиції. Для посудин з опуклим тулубом та плоским денцем характерне застосування численних горизонтальних поясів, що робили за допомогою відбитку нитки, що становило локальну традицію в межах Правобережжя [27, с. 131-139].

Окрему групу становлять миски та чаші, представлені в матеріалах регіону. Миски зазвичай майже позбавлені орнаменту, проте трапляються поодинокі екземпляри зі скошеними відбитками штампу або вузькими лінійними композиціями. Чаші ж демонструють значно більшу різноманітність: на їхній поверхні нерідко формували, або розташовували ряди трикутників, які спускалися від горизонтального поясу у верхній частині стінки [27, с. 139-142].

Матеріали середнього етапу характеризуються інтенсивним застосуванням гребінчастого штампу та шнурового декору, а також технікою пальцевих зацепів, які використовували не лише як функціональний елемент з'єднання вінця й тулуба, але й як засіб декоративного акцентування. У цей час також поширюються наліпи у вигляді невеликих кульок – так звані перлини, розташовані по один або обидва боки вінця. Перлини формували рельєфний обідок та надавали посудинам додаткової пластичності (Рис. 10) [26, с. 300-311].

У комплексах пізнього етапу фіксується розширення засобів орнаменталізації. Шнурові та гребінчасті мотиви поєднуються з різнотипними вдавленнями, короткими насічками, подвійним зигзагом і вертикальними розчосами. Натомість круглі наліпи майже повністю зникають, а композиції

стають більш структурованими та геометризованими. Особливо показовими є орнаментальні схеми чаш, де горизонтально шнурові ряди поєднуються з трикутними мотивами, що формують поєднання композицій [26, с. 300-311].

Отже, кераміка ямної культури на території Правобережжя Дніпра демонструє різноманіття орнаментальних технік і технічних прийомів. Перевага відбитку шнура і гребінчастого штампу поєднується з локальними варіантами – перлинами, наліпними валиками, серіями ниткових відбитків. Таке різноманіття свідчить про сталість загальних рис спільноти, так і про формування локальних варіантів, що відображають культурну динаміку регіону та його взаємодію з сусідніми культурними зонами.

Таким чином, проаналізований орнамент дозволяє стверджувати, що орнаментация посуду ямної культури в різних регіонах демонструє поєднання загальноямних традицій із вираженими локальними варіаціями. Для всіх розглянутих територій характерним є домінування шнурового орнаменту, використання гребінчастого і зубчастого штампів, а також лінійних, зигзагоподібних і ямкових мотивів. Водночас кожен регіон виробляє власні стилістичні акценти: на Лівобережжі простежується поєднання нових ямних форм із середньостогівськими традиціями та перевага орнаментів у верхній частині посудин; у Північному Причорномор'ї виразно переважають плоскодонні форми, складні композиції зі шнурових відбитків і помітні запозичення від сусідніх культур; у Приазов'ї, попри обмеженість матеріалу, фіксується стійка традиція застосування зубчастого штампу, «ялинкового» та накольчатого орнаменту; на Правобережжі спостерігається особлива різноманітність технік і мотивів, поєднання шнурового та гребінчастого декору, наліпів і насічок, а також можливі контакти з катакомбним середовищем. Отже, орнамент кераміки ямної культури постає важливим індикатором як культурної єдності, так і регіональної диференціації. Він відображає процеси взаємовпливів, адаптації ямних форм до місцевих умов та збереження локальних традицій. Саме різноманіття орнаменту свідчить про

складну структуру явної спільноти, внутрішню динаміку її розвитку та контакти з іншими культурними групами.

РОЗДІЛ 3. ДЕКОР КЕРАМІКИ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ ЗА ТЕРИТОРІАЛЬНИМИ ОСОБЛИВОСТЯМИ

3.1. Приазовський регіон: дніпро-азовська та донецька локальні групи

Дніпро-азовська локальна група. Серед найбільш детально досліджених варіантів катакомбної культури виокремлюють дніпро-азовську локальну групу. Вона займає значну територію степової зони, простягнувшись уздовж узбережжя Азовського моря та охоплюючи степове Подніпров'я. Виділення цієї групи належить досліднику Євдокімову Г. Л., який на основі аналізу поховальних пам'яток матеріалів з поселень визначив її особливості та відніс хронологічно до кінця III- початку II тис. до н.е.

Важливою характеристикою цієї локальної групи є збереження певних ознак попередньої ямної культурної традиції. Це чітко простежується як у поховальному обряді – зокрема у позах похованих, які зберігають ямні риси, – так і в декоративному оформленні кераміки. На орнаментацию продовжували впливати мотиви та техніки, характерні для ямної доби, що підтверджує тяглість традицій. У зразках посуду з цієї групи особливо помітне використання шнурового орнаменту, який наносився шляхом тиснення мотузки. Такий орнамент концентрувався переважно у верхній частині виробу, зокрема на вінцях, створюючи ритмічний і виразний декоративний пояс (Рис. 12.1) [14, 17].

Серед пам'яток, що належать до дніпро-азовської групи, особливе значення має одношарове поселення на острові Перун у Надпоріжжі. Воно є унікальним завдяки збереженості культурного шару й великій кількості керамічного матеріалу, що дозволяє простежити особливості формотворення та оздоблення посуду. Серед знайдених виробів дослідники виділяють три основні групи: горщики з прямими або трохи відігнутими назовні вінцями, що зберігають класичні риси катакомбної кераміки; горщики з плоским дном та прямими вінцями, які свідчать про певну еволюцію функціональних форм та пристосування посуду до побутових потреб; плоскодонні плечисті горщики з широкою шийкою та прямими вінцями, що демонструють ускладнення силуету та наближення до більш пізніх типів кераміки. Матеріали з поселення

на о. Перун не лише ілюструють локальні особливості форм та орнаментациї, а й підтверджують, що дніпро-азовська група була своєрідним перехідним явищем від традицій ямної культури до розвинених форм катакомбної доби [41, с.80-81].

Перша група. До цієї категорії відносяться горщики з прямими або трохи відігнутими назовні вінцями, що поєднуються з яйцеподібним тулубом та плоским денцем (Рис. 2). Подібна форма вважається однією з найпоширеніших у дніпро-азовській групі й може розглядатися як продовження традицій ямної культури. Орнаментация цих посудин зосереджувалась головним чином у верхній частині. Найчастіше прикрашалися вінця та верх тулуба. Тут застосовували глибокі нарізки або ж відбитки гребінчастого штамп, який створював орнамент у вигляді «ялинки». Подекуди майстри використовували перевитий шнур, відбитки якого формували своєрідні трикутні композиції. Такі декоративні схеми надавали виробам більшої виразності й ритмічності (Рис. 12.3-4) [41, с.80-81].

Друга група. Цю групу репрезентують плоскодонні горщики з прямими вінцями, які плавно переходять у плечики. Форми таких посудин відзначаються чіткістю ліній та певною масивністю. Зріз вінець міг бути як прямим, так і трохи округленим. Часто зовнішній край мав потовщення або виступи у вигляді так званих «комірців». Орнаментальне оформлення було різноманітним: поширеними є глибокі врізні лінії, відбитки тасьми та гребінчастого штамп, які наносилися переважно на плечиках (Рис. 12.5). Особливої уваги заслуговують композиції з трикутників, що спускалися майже до середини посудини. Вони створювалися за допомогою коротких вертикальних насічок, розташованих діагонально, які формували сторони трикутників (Рис. 12.6). Рідше зустрічалися горизонтальні лінії, виконані відбитками тасьми чи шнура, що оперізували шийку та верхню частину тулуба. У деяких випадках вони поєднувалися з рядками перевитої тонкої мотузки та ямками різного розміру, що утворювало складні багатокомпонентні декоративні схеми (Рис. 24) [41, с.81-82].

Третя група. До цієї категорії належать плечисті горщики з широкою шийкою, високими прямими вінцями та масивним плоским дном. Подекуди зустрічаються варіанти з вінцями, які плавно переходять у плечики. На відміну від попередніх груп, для цієї кераміки характерна найбільш складна та різноманітна орнаментация. Вона часто покривала не лише верхню частину, а майже всю поверхню виробу. Найпоширенішими техніками були відбитки тасьми та шнура, що формували горизонтальні смуги, півкола та трикутні композиції, створюючи багатий візуальний ефект (Рис. 12.7) [41, с.82].

Одним із найбільш виразних прийомів орнаментации кераміки катакомбної культури на Приазов'ї є глибока виїмка або гравіювання поверхні. Вона створювалася шляхом видалення глини за допомогою гострих інструментів. Цей прийом надавав орнаменту особливої виразності та об'ємності. Виїмки могли поєднуватися з відбитками шнура, плоским або гребінчастим штампом. В окремих випадках вони набували форми геометричних фігур, а іноді навіть стилізованих зображень тварин чи рослин. Найчастіше орнамент покривав усю зовнішню поверхню амфор, надаючи їм урочистого вигляду. Рідше траплялися посудини, де прикрашено лише верхню частину горщика чи чаші (Рис. 12.9) [10, с.36-38].

Донецька локальна група. Другою локальною групою катакомбної культури, поширеною на території Приазов'я, у нижній течії Сіверського Дінця та частково в районі Нижнього Подоння, була донецька група. Вона була виділена ще Городцовим В. О. та датується першою чвертю II тис. до н.е. [43]. Дослідники вважають її однією з найбільш ранніх у межах катакомбної культурної спільності, а отже, такою, що зберегла значну частину традицій попередньої ямної культури. Особливістю донецької групи була специфіка технології виготовлення посуду. У глиняне тісто майстри додавали домішки піску та товчених черепашок, що надавало кераміці більшої міцності та зернистої фактури. Поверхня виробів іноді спеціально згладжувалася та підлощувалася, завдяки чому горщики та амфори набували більш охайного вигляду.

На ранньому етапі розвитку групи посуд відзначався простотою форм: поширеними були плоскодонні горщики та амфори з прямими вінцями, які за своїм виглядом нагадували кераміку ямної культури. Це свідчить про тяглість та поступовий характер змін у керамічному виробництві. Проте вже на пізньому етапі розвитку донецької групи форми стали більш різноманітними, з'явилися відмінні локальні риси. Посудини набули більш опуклих пропорцій, розширеного тулуба та високих вінців, що надавало їм стрункішого вигляду. Орнаментация також ускладнилася: зросла кількість декоративних прийомів, збільшилася площа прикрашеної поверхні. Показовим матеріалом для характеристики групи є знахідки з курганів Сторожівського могильника на березі р. Коломак. Саме тут було виявлено комплекс посуду з розвиненою системою орнаментации, який дослідники виокремили в межах окремого варіанту донецької локальної групи. Для цього комплексу характерними були горщики з опуклими тулубами та високими прямими вінцями, невеликі тарілки та чаші-курильниці. Останні відігравали важливу роль у ритуальній практиці та відображали традиції, що беруть початок ще з етапу ямної культури [33, с.150-151].

Горщики. Цей тип посуду був ліплений, ріпоподібний з високими майже прямими вінцями відхиленими назовні. Орнамент був різноманітним, завдяки поєднанню різних технік прикрашання. Це міг бути шнуровий штамп в поєднанні з гребінчастим, або ж з вдавленням від пальців, також могли по різному розміщувати лінії відбитків мотузків, з чого і утворювались композиції, чи то трикутні, чи косі. Беручи до уваги горщик на Рис. 13.1 можна помітити, що верхню частину посудини покрито складним орнаментом, на шийці чергували горизонтальні ряди відбитків перевитих мотузків та відбитків косо поставленої палички або прямого штампа. На верхній частині тулуба горщика використовували шнуровий штамп, який чергувався блоками горизонтальних і вертикальних рядів.

Розглядаючи горщик (Рис. 13.2) можна помітити схожість прикрашання вінця та верхньої частини тулуба з вище описаною посудиною. Знову ж

застосовували горизонтальний відбиток перевитої мотузки і палички між рядами, але особливим стало те, що окрім діагональних ліній застосовували відбитки за допомогою пальців, які утворювали круглі вдавлення на посудині, утворюючи орнамент. Опускаючись нижче від середини горщика до дещі, можна помітити трикутні композиції, які утворювали за допомогою вертикальних та діагональних відбитків скрученої мотузки, що в свою чергу і утворювали фігуру.

Останній горщик у кургані 18 Сторожівського могильника знову ж притримувався традицій двох попередніх за оформленням вінець, але верхня частина посуду була цікавішою. Відомий уже шнуровий штамп, але композиційно по-іншому складений. Це були півкола у три ряди, які розташовувались один за одним з невеликою відстанню між рядами. Такі півкола йшли по всій осі горщика і утворювали візерунок разом з оформленням вінця (Рис. 13.3).

Цікавим екземпляром є горщик з опуклим тулубом і короткими вінцями. Здавалось б, він такий як усі, з ледь відігнутими назовні вінцями, рівно зрізаним краєм, з розчосами на зовнішній поверхні, й майже без застосування рельєфного орнаменту. Особливим було те, що нижню частину оздоблено чорною фарбою у вигляді потоків зображення кола (від дещі). Щодо «класичного» орнаменту, то дещі прикрашене дрібними наколами прямокутної й овальної форми, які були виконані краєм палички, що утворювали півколо (Рис.14.1).

У кургані 22 Сторожівського могильника знайдено цікавий за формою і орнаментацією горщик. Щодо форми, він був з високими злегка розхиленими назовні вінцями, тулуб був приземкуватим, низьким і різко округленим з високою, чітко виділеною придонною частиною та пласким дещем. Горщик був глиняним та ліпленим з рівно зрізаним краєм вінець. Щодо орнаменту, він займав усю зовнішню поверхню горщика і в кожній частині горщика, від верху до низу, утворював різні композиції, які розділяли лінії відбитого перевитого шнурка. Можна сказати, це були три горизонтальні пояси, у яких: верхній пояс

покривав шийку з нанесеній на ній почерговими смугами косо поставленої та рядами відбитків перевитого мотузка; середній пояс покриває тулуб з сімома композиціями, що складаються з трьох, уписаних одне в одне, концентричні кола з відбитком шнура на кожному колі і у середині верхнього кола кожної композиції розділяють вертикальні ряди відбитків того ж циркульного штампугу; нижня частина посудини оздоблена композицією з трикутників, що були розташовані по колу денця, повернуті вершинами вгору, в середині яких були вписані ще два трикутники з одною бічною стороною (Рис. 14.2). Можна припустити, що такий горщик відносився до столового посуду, тому що простежуючи орнамент вище згаданої кераміки, він не був таким складним і не потребував цього, якщо в ньому щось зберігали [25, с.79-89].

Миски. Серед керамічного комплексу, виявленого на могильнику Сторожове, особливе місце займають миски, які за своєю формою, технологією виготовлення та декоративним оздобленням дають змогу краще зрозуміти місцеві ремісничі традиції. Перша з них була знайдена у складі поховального інвентарю і вирізняється тим, що виготовлена вручну, без поховального інвентарю і вирізняється тим, що виготовлена вручну, без використання гончарного круга, тобто належить до категорії ліпленого посуду. Важливою особливістю цієї посудини було те, що вона залишалася невипаленою, а матеріал, з якого вона зроблена, являв собою сіру масу, яку дослідники визначають як остеокераміку. Це поєднання подрібнених кісткових домішок із глиною робило посудину більш пористою та надавало їй специфічного вигляду. За конструкцією миска, ймовірно, не була самостійним виробом у класичному розумінні. Висловлюється припущення, що первинно вона являла собою невеликий плетений горщик, каркас якого був обмазаний із середини та ззовні сумішшю глини з домішкою подрібнених кісток. Саме ця технологія сприяла утворенню своєрідної двошарової структури стінок, у яких збереглися окремі залишки органічного матеріалу, зокрема фрагменти деревини. Така будова посудини дозволяє зробити висновок, що миски могли виготовлятися з використанням комбінованих технологій, де поєднувалися як

плетіння, так і гончарні навички. Орнаментація миски була досить примітивною, що, однак, не зменшує її цінності для дослідників. Поверхня прикрашалася простими округлими вдавленнями, які могли бути нанесенні пальцем чи якимось тупим інструментом, а також окремими рисованими рисками, що утворювали хаотичний або слабо впорядкований візерунок. На зовнішній стороні, ближче до денця, додатково використовували короткі вертикальні насічки, які підкреслювали нижню частину виробу й могли слугувати декоративним акцентом (Рис. 13.4).

Інший зразок, знайдений у похованні 19 цього ж могильника, виявився значно цікавішим у плані художнього оформлення. Ця миска також була ліпленою, але вирізнялася більш чіткими пропорціями та правильною формою. Вона мала конічний профіль, а вінця були злегка загнуті до середини, що робило виріб зручнішим у використанні. Основна увага майстра зосереджувалася на зовнішньому декорі: поверхню вкривали горизонтальні «косички», відомі також під назвою «ялинковий орнамент». Техніка його нанесення передбачала створення рельєфних пружків, на які потім накладалися косі насічки. При поєднанні попарно ці насічки утворювали своєрідний візерунок, схожий на стилізовану гілку ялини, що й дало назву цьому орнаменту (Рис. 13.5).

Функціональне призначення такої миски, на думку дослідників, могло бути різним. Завдяки декоративності та пропорційності форми вона цілком могла використовуватися у столових цілях – для подачі чи споживання їжі. Однак товсті сінки й масивність виробу дозволяють припустити, що миску могли застосовувати й для приготування їжі, особливо якщо врахувати поширену практику використання універсального посуду у побуті стародавніх спільнот [25, с.79-87].

Таким чином, обидві знахідки – як проста миска з примітивним декором, так і більш вишукана конічна з ялинковим орнаментом – відображають різні майстерності та різні сфери використання подібних виробів у повсякденному житті населення катакомбної культури.

Курильниці. Серед комплексу керамічних виробів, що були дослідженні на Сторожівському могильнику, особливий інтерес становлять курильниці – посудини, які мали не лише утилітарне, а й, найімовірніше, сакральне або ритуальне значення. Вони відрізнялися від звичайного столового чи господарського посуду формою, наявністю спеціальних ніжок, а також характером декору та функціональним призначенням.

Однією з перших знайдених була проста й майже не прикрашена курильниця. Вона виготовлена вручну, ліпленням, без застосування складних прийомів формування. За своєю формою ця посудина була напівсферичною, з чітко виділеною конічною ніжкою. Дно ніжки спиралося на кільцевий піддон округлої форми, що забезпечувало виробу стійкість. Особливістю даного екземпляра було оформлення внутрішньої поверхні, яка була вкрита грубими розчосами. Такі сліди могли утворитися як у процесі виготовлення, коли стінки миски розгладжували та ущільнювали, так і під час використання, виконуючи певні практичні функції – наприклад, для кращого утримання вмісту (Рис. 13.6).

Ще одна курильниця з цього ж могильника виявилася значно більш цікавою й складною у своєму виконанні. Вона також була виготовлена ліпленням, проте конструктивно мала інший вигляд: її форма була конічною, але замість одного піддону чи суцільної ніжки посудина спиралася на чотири окремі ніжки. Сам край вінець був зрізаний косо назовні, що додавало виробу своєрідної виразності та підкреслювало відмінність від звичайних господарських посудин. Орнаментація цієї курильниці була більш різноманітною та виразною. Верхня частина вінець прикрашалася відбитками прямого штампа, що створювало рівномірний рельєфний візерунок. Зовнішню поверхню вкривали горизонтальні й водночас навкісні короткі лінії, нанесені тим же прямим штампом. Ці лінії були розділені між собою рядами відбитків перевитого шнурка, що створювало певний ритм та гармонію у загальній орнаментації виробу. Ніжки посудини були грибоподібними, витягнутими, що робило її більш стійкою і водночас надавало декоративного вигляду.

Особливою деталлю цієї курилниці були отвори, зроблені між денцем і ніжками. Саме ця конструктивна особливість дозволяє припускати, що такі посудини могли використовуватися не лише у статичному положенні, але й у підвішеному стані. У такому випадку їх функція могла бути пов'язана із розповсюдженням диму чи пахоців під час обрядових дій, що підкреслює їх ритуальний характер (Рис. 13.7) [25, с.81-83].

Отже, орнаментация кераміки катакомбної культури на території Приазов'я була надзвичайно складною, багат шаровою та різноманітною. Кожна посудина, незалежно від форми чи призначення, несла у собі певний художній задум і функціональні особливості. Саме на цій території поширювалися дві основні локальні групи катакомбної культури – донецька та дніпро-азовська групи. Донецька група вирізнялася особливо. Стилiстикою прикрашання посуду, серед якої слід відзначити техніку «косички»- створення орнаменту шляхом накладення паралельних пружків та косих насічок, що перетиналися і утворювали певний ритмічний малюнок. Дніпро-азовська група, у свою чергу, демонструвала цікаві трикутні композиції, які формувалися за допомогою коротких насічок та використання прямого штамп, часто на верхній частині горщиків або на вінцях.

Проте обидві групи мали спільні риси: часте використання трикутних композицій та орнаментування верхніх частин горщиків і вінця. Для цього застосовували відбитки шнурового штамп, які наносили в кілька рядів, а між ними розташовували короткі вертикальні або діагональні насічки, напівкруглі тиснення або відбитки гребінчастого штамп. Такі прийоми дозволяли створювати ритмічні й гармонійні композиції, які охоплювали всю верхню частину посудини. Орнамент включав різноманітні геометричні форми, такі як прямі лінії, криві, кола, трикутники, ромби, хвилясті смуги та інші комбінації, що створювали впізнавані мотиви, характерні для культури катакомбних людей. Ці декоративні елементи несли не лише естетичні, а й символічну функцію. Глибокі виїмки та контрастні рельєфи надавали кераміці особливого виразного вигляду, що підкреслювалося за рахунок комбінації кольорів та

фактури поверхні. Геометричний орнамент допомагав виділяти окремі функціональні частини посудини, такі як шийка, вінці або плічка, а також міг слугувати маркером статусу, соціальної ролі чи ритуального призначення виробу. Кольорова гамма кераміки катакомбної культури на Приазов'ї була зазвичай обмежена двома-трьома основними кольорами: червоним, чорним та білим. Використання контрастних поєднань кольорів дозволяло підкреслювати геометричні мотиви, виділяти окремі композиційні елементи та надавало виробам декоративної виразності. Часто на посудинах застосовували одночасно різні техніки: відбитки штампів, нарізки, пальцеві защепи, шнурові відтиски, що разом формували багатошаровий орнаментальний малюнок.

Таким чином, вивчення орнаменталії кераміки катакомбної культури на Приазов'ї дозволяє глибше зрозуміти релігійні, культурні та соціальні аспекти життя давніх мешканців цього регіону. Саме завдяки аналізу геометричних мотивів, способів нанесення орнаменту та колірної гами дослідники можуть реконструювати особливості ритуальної практики, культурні уподобання та естетичні уявлення катакомбної спільноти. Ці дослідження є важливим джерелом для порівняння локальних груп культури, а також для відстеження взаємовпливів та контактів між різними регіонами степового Приазов'я.

3.2. Лівобережжя Дніпра: харківсько-воронізька група

Лівобережжя Дніпра. Кераміка катакомбної культури, яка розташовувалась на території Лівобережжя Дніпра, є важливим джерелом для вивчення історії та культури стародавніх народів, які жили в цьому регіоні в епоху бронзи. Одна з найбільш характерних рис катакомбної культури полягає в розробці керамічного мистецтва. Сама кераміка відрізняється своєрідними стилістичними особливостями, які були характерні для усіх локальних груп катакомбної культури, адже вона займала значно велику територію. Вона виготовлялась методом ручного ліплення з використанням глини, а форми виробів були досить зручними у використанні і простими. Хіба, що столовий або ритуальний посуд міг бути значно прикрашеним, який виконував більше

функцію зовнішнього гарного вигляду, аніж побутовий посуд. Основними типами виробів, які були знайдені на Лівобережжі Дніпра були горщики, амфори та миски. Посуд був округлої або циліндричної форми з декоруванням на зовнішній стороні. Миски зазвичай були невеликого розміру. Однією з особливостей кераміки було оздоблення посуду. Його виконували за допомогою різних способів, включаючи насічки, вирізування, рельєф, тиснення та накладання візерунків. Основними мотивами декору були композиції геометричних фігур, які були у вигляді трикутників, півкола, хвиль крапок та рядків у вигляді зигзагу. Колір кераміки мав відтінки від світло-коричневого до темно-коричневого, хоча інколи застосовували червону глину у виготовленні або надавали посуду чорного кольору. Застосування різних відтінків глини та методу декору створювало різноманіття вигляду керамічних виробів. Також кераміка катакомбної культури Лівобережжя Дніпра була не тільки предметом побутового вжитку, але також мала ритуальне значення. Багато виробів знайдено в поховальних комплексах, що може свідчити про їхнє використання в обрядах та похованнях.

Беручи до уваги локальні групи катакомбної культури, що існували на території Лівобережжя Дніпра, особливу увагу привертає харківсько-воронезька група. Кераміка цієї групи є важливим археологічним джерелом, яке дозволяє детальніше зрозуміти життя, побут і культурні практики носіїв катакомбної культури на цьому регіоні. Вироби з глини виконували як функціональні, так і ритуальні завдання, що робило їх невід'ємною частиною щоденного життя давніх людей. Для виготовлення посуду використовували місцеву глину, які ретельно обробляли: надавали потрібну форму, ліпили вручну або за допомогою простих інструментів, а потім випалювали в печах або вогнищах для досягнення міцності та твердості. Це дозволяло виготовляти посуд різної форми і призначення – від повсякденних горщиків для зберігання їжі та рідини до спеціалізованих предметів для ритуальних обрядів. Типовий посуд харківсько-воронезької групи включав високі та низькі горщики, кубки з високою шийкою, ріпоподібні посудини та курильниці, що свідчить про

різноманітність форм і технологій виготовлення. Важливим аспектом цих виробів була орнаментация, яка виконувала не лише декоративну функцію, а й могла нести символічне або ритуальне значення. Найчастіше використовували гребінчастий штамп та відбитки шнура, іноді поєднуючи їх для створення складних композицій. Декор міг покривати всю зовнішню поверхню посудини, або ж зосереджувалися на верхній частині горщика, шийці чи плечиках. Серед основних елементів орнаментации були трикутні композиції, горизонтальні та вертикальні лінії, мотив «ялинка» та півкола, що часто повторювались і чергувались, створюючи характерний ритм і структуру малюнку. На пізньому етапі розвитку культури з'являються нові декоративні елементи – наліпні валики, розташовані біля шийки або на боках посудин, що підкреслювали форму і додавали об'єму. Зрідка зустрічались зображення тварин або схематично виконані людські фігури, що дозволяє припустити наявність релігійних мотивів або символіки, а також відображає уявлення тогочасних людей про навколишній світ. Завдяки вивченню кераміки харківсько-воронезької групи дослідники можуть простежити як технологічні, так і стилістичні особливості катакомбної культури на Лівобережжі Дніпра. Орнамент, форми посуду, техніки виготовлення і випалу разом створюють цілісний образ матеріальної культури, що свідчить про високий рівень майстерності, розвинене естетичне сприйняття та соціокультурні практики давніх людей у цьому регіоні [33, с.150].

Серед знайдених горщиків особливу увагу привертає одна посудина, яка демонструє високий рівень майстерності та складність орнаментацийних прийомів. Горщик має високі вінці, що злегка відігнуті назовні, широкою трубоподібною шийкою та опуклим тулубом у верхній частині, який поступово звужується до денця, створюючи гармонійний силует. Орнамент на цій посудині можна умовно поділити на верхню та нижню частини, кожна з яких має свої характерні декоративні елементи. У верхній частині, безпосередньо біля вінця, застосований гребінчастий штамп. За допомогою вдавлень паличкою утворюються ряди півкруглих тиснень, що створюють

ритмічну та чітку композицію, які підкреслює форму шийки і акцентує увагу на верхній зоні горщика. Нижня частина шийки до початку тулуба прикрашена півколами, нанесеними шнуровим штампом. У кожному з цих півкіл містяться дві варіації композицій: в одних півколах вписані менші елементи у чотири ряди горизонтальних ліній, у інших – у п'ять рядів. Спосіб нанесення цих дрібних елементів повторює техніку, використану для основи півкіл, що створює візуальну цілісність і ритм орнаменту. Варіації композицій чергувалися, надаючи горловині горщика динамічного і цікавого оформлення. Тулуб горщика також можна умовно розділити на дві частини. У верхній частині тулуба повторюються мотиви півкіл, аналогічні тим, що використані на шийці, проте застосовується лише одна композиційна схема – вписування півкола у п'ять рядів. Дві частини тулуба розмежовані лінією втиснених крапок, виконаних за допомогою гребінчастого штамп, що створює чітку межу між орнаментальними зонами та додає візуальній струнності. Нижня частина тулуба до самого денця прикрашена лініями з короткого горизонтального тиснення перевитої мотузки, які чергувалися за напрямком, створюючи ритмічний і складний геометричний малюнок (Рис. 15.1).

Наступник прикладом є горщик (Рис. 15.2), який вирізняється повною орнаменталізацією усієї зовнішньої поверхні, що робить його особливо цінним для вивчення декоративних традицій катакомбної культури. За формою посудина має невисокі, широко відігнуті назовні вінця, відносно довгу шийку та тулуб, що опуклий у верхній частині і поступово звужується до денця, створюючи елегантний силует, водночас зручний для використання та зберігання продуктів. Орнаменталізація горщика складна та багатошарова. На шийці виконано тиснення перевитої мотузки, нанесене у кілька рядів, що формує чітку геометричну текстуру та виділяє верхню зону посудини. Нижче, на частині шийки, створена трикутна композиція, контури якої нанесені за допомогою шнурового штамп. Трикутники розміщені вершинами вгору та йдуть рівним рядом по осі звуження шийки, формуючи гармонійний орнаментальний пояс. Три ряди відбитої мотузки функціонально та візуально

розділяють композиції шийки та тулуба, створюючи перехід між двома основними зонами орнаменту. Тулуб горщика оздоблений складними трикутними композиціями, вершинами спрямованими донизу, які простягаються приблизно до середини основної частини посудини. Фігури створені за допомогою відбитку перевитого шнурка, а між ними розміщено шість рядів відбитку мотузки, що утворює ритмічний і структурований візерунок. Від частини, де тулуб горщика найбільш опуклий нанесені ряди мілких насічок у формі зигзагу, які продовжуються до самого дна посудини, надаючи виробу динамічного і завершеного вигляду.

Амфори, ймовірно, використовувалися переважно у побуті, що пояснюється їхньою мінімальною орнаментациєю. За формою вони опуклі з невисокими вінцями, які злегка загнуті всередину, що робило їх зручними для транспортування та зберігання продуктів. Верхня частина зовнішньої поверхні прикрашена кількома рядами круглих тиснень, які, швидше за все, наносили пальцями, надаючи виробу лаконічного декоративного вигляду. За своєю формою та зручністю амфори були придатні для зберігання зернових культур, оскільки опуклий тулуб і вузька шийка сприяли захисту продуктів від втрат та пошкоджень (Рис. 15.3).

Ще один приклад побутового посуду – горщик, який також широко застосовувався в повсякденному житті. Він має високі прямі вінця, широку горловину та опуклу верхню частину основного тулуба, що робить його функціональним та стійким. Шийка горщика прикрашена кількома рядами шнурового штампю, виконаного перевитою мотузкою, а той же декоративний прийом продовжено від середини тулуба до його основи. Така форма та оздоблення не тільки забезпечують практичність у використанні, а й дозволяють горщику виконувати роль місткої ємності для зберігання зернових культур, які могли використовуватися в повсякденному житті або підготовлюватися для подальшого споживання (Рис. 15.4).

Отже, керамічний комплекс катакомбної культури Лівобережжя Дніпра, зокрема харківсько-воронізької групи, демонструє високий рівень розвитку

гончарної справи та сформовану систему орнаментальних традицій. Аналіз форм і декору свідчить, що посуд виконував не лише побутові, а й ритуальні функції, про що вказує значні кількості знахідок у поховальних комплексах і складність орнаментальних композицій. Орнамент у межах харківсько-воронізької набуває особливої ролі як культурний маркер. Переважання шнурового та гребінчастого штампу, мотивів трикутників, півкіль, «ялинки» та зигзагу свідчить про сталість традицій. Поділ посудин на орнаментальні зони, поєднання різних технік та ритмічна повторюваність елементів підкреслюють високий рівень композиційного мислення майстрів.

3.3. Причорноморські території: інгульська локальна група

Кераміка катакомбної культури, що розповсюджувалася на Північному узбережжі Чорного моря, являє собою цінне археологічне джерело, яке дозволяє досліджувати культуру, побут та духовні уявлення давнього населення регіону. Вона відзначалася високим рівнем технічного виконання та естетичної досконалості, що свідчить про розвинені навички майстрів, здатних створювати не лише функціональні, а й декоративно виразні вироби. Глину для виготовлення кераміки добре підготували та випалювали, що забезпечувало їй міцність, довговічність і стійкість до пошкоджень під час використання та поховання. Типовими для цього регіону були горщики з плавними, бульбоподібними формами та широкими вінцями. Часто вони мали витончений орнамент у зоні горловини у вигляді кільцевих рядів або рельєфних виступів, що підкреслювали верхню частину посудини та додавали їй декоративності. Орнаментальною мовою майстрів Північного Причорномор'я були переважно геометричні мотиви: комбінації точок, ліній, хвиль, косих насічок та різноманітних смуг, що утворювали як прості, так і складні композиції. Рідше зустрічалися зображення людей, тварин або рослин, які свідчать про наявність релігійних або символічних уявлень у культурі. Техніка нанесення орнаменту була різноманітною: застосовували тиснення, відбитки перевитого шнура, гребінчасті та зубчасті штампи, а також вдавлення

паличками або пальцями. В окремих випадках декоративні елементи комбінувались, створюючи багатошарові композиції, де горизонтальні, вертикальні та діагональні лінії поєднувалися з трикутними та півколовими мотивами. Такий підхід дозволяв майстрам створювати гармонійні, ритмічні орнаментальні композиції, що охоплювали верхню частину горщика, тулуб або навіть всю поверхню посудини [31, с. 101-122].

З локальних варіантів поширення катакомбної культури особливу увагу привертає інгульська група, названа за річкою Інгул, на берегах якої було виявлено численні пам'ятки цієї культури. Кераміка інгульської групи виготовлялася здебільшого з коричневої та червоної глини, що надавало виробам теплих, природних відтінків і дозволяло виділяти орнаментальне оздоблення. Основними формами посуду були плоскодонні горщики з невеликою шийкою, а також чаші, амфори та інші типи судин, пристосовані як до побутових, так і ритуальних потреб. Особливу увагу в кераміці інгульської групи приділяли декоративному оформленню. Для оздоблення використовували тиснуті лінії, вирізьблені геометричні мотиви, відбитки шнура, штампи та прокреслені лінії. Частина поверхні виробів іноді покривалася червоною фарбою, що підкреслювало декоративні елементи. Орнаментальні композиції часто включали трикутні мотиви, розташовані вершинами до дна, виконані прокресленими лініями, а способи їх нанесення мали аналогії з культурою шнурової кераміки, що була поширена північніше [2, с.263; 41, с.151].

Велика кількість кераміки інгульської групи знайдена саме в поховальних комплексах, що свідчить про її ритуальне використання. Існували спеціальні поховальні посудини, які виготовлялися за особливим рецептом: їх ліпили з глини, змішаної з подрібненими кістками та мінеральними домішками, і не випалювали, що відрізняло їх від побутового посуду. Такі посудини разом із іншими речами часто поміщали поруч із померлими під час поховання, виконуючи функцію похоронного дару, що

відображає ритуальні практики і духовні уявлення носіїв інгульської групи [2, с.265].

Знайдена амфора на похованні біля с. Соколівка (Рис. 16.1) має унікальне оздоблення, яке відображає техніку і художні вподобання носіїв інгульської групи катакомбної культури. Орнамент був виготовлений за допомогою стулки річкової черепашки, по краю якої вирізали зубці, що дозволяло створювати характерні відбитки. Сама амфора мала круглоподібну форму з опущеним округлим дном. З однієї сторони розташована ручка, яка, ймовірно, слугувала для зручного тримання посудини. Вінця були невисокими та злегка загнутими всередину, а по самому краю вінець оздоблено відбитком шнурового штампю. Зовнішня поверхня амфори прикрашена рядами видовжених овальних фігур, які у середньому та кінцевому рядах переривались висіченою лінією, що надавало виробу ритмічності та декоративності [33, с.151].

Інша посудина, знайдена на похованні в Отрадному, вирізняється складним і художньо багатим орнаментом. Горщик мав невисокі прямостоячі вінця, опуклий тулуб у верхній частині та звужене до денця дно. Верхню частину тулуба прикрашали прорізані лінії – чотири ряди, які йшли по осі горщика, що створювало своєрідний структурний каркас для подальшого декору. Нижче були виконані трикутні композиції, вершини яких направлені донизу. Усередині трикутників розташовані діагональні насічки, що заповнювали всю фігуру, надаючи їй об'ємності та виразності. Найцікавіше – нижня частина горщика, де зображено чергування чоловічих та жіночих антропоморфних силуетів. Визначати їх можна за чіткими статевими ознаками, що свідчить про розвинене уявлення про людську анатомію та символіку життя і смерті в культурі катакомбних племен [33, с.151].

Однією з цікавих і водночас унікальних знахідок інгульської групи катакомбної культури є фляга, виявлена в Антонівці. Вона має округлене дно та опуклоподібну форму, що забезпечувало стійкість і практичність у використанні, а вінця відігнуті назовні, що надавало виробу естетичного

завершеного вигляду. Особливістю цієї фляги є наявність чотирьох вушок на плічках, що ймовірно, слугували для зручного транспортування або підвішування. Орнаментальна композиція фляги вражає своєю складністю і симетрією. Вона поділена на чотири частини, у кожній з яких використано геометричні елементи: кути, обернені в різні боки, кола та видовжені овали. Для нанесення декору застосовувався метод відбитку перекрученої мотузки, після чого контури готових відбитків обводили паличкою для посилення рельєфності та виразності орнаменту. Від вінець і до плечиків розміщено ряди відбитків перевитого шнурка, нижче йдуть півкола, виконані шнуровим штампом, усередині яких розташовані ручки фляги. Між півколами з ручками розташовані додаткові композиції з кутами і видовженими вертикально зображеними овалами, що створюють динамічний візуальний ефект. Далі орнамент доповнюють невеликі кола, а денце фляги прикрашене кількома рядами відбитого шнура, завершуючи усю декоративну структуру виробу (Рис. 16.3). Цікаво, що для додаткового підкреслення орнаменту використовувалась червона фарба, яка виділяла геометричні мотиви та робила композицію більш виразною. Чмихов М. О. розглядав цю композицію як своєрідний календар, що може свідчити про ритуальне або астрономічне значення виробу, а також про високий рівень абстрактного мислення та художніх навичок носіїв інгульської групи катакомбної культури [33, с.151].

Отже, однією з локальних груп на Північному Причорномор'ї була інгульська група, яка залишила по собі надзвичайно показову та своєрідну керамічну спадщину. Стилiстичними особливостями цієї кераміки можна вважати насамперед антропоморфні зображення людей на окремих посудинах, що надає їй виняткової культурної та історичної ваги. Такі зображення є рідкісними серед кераміки доби бронзи й дають змогу говорити про існування уявлень, пов'язаних із символікою статі, родючістю, ритуалами чи уособленням предків. Не менш важливим є і самий спосіб нанесення орнаменту. Найчастіше застосовувався відбиток шнура, який майстри не лише залишали у первісному вигляді, а й додатково обводили, по контуру вінець чи

елементів фігури, надаючи орнаменту більшої рельєфності, чіткості та декоративної виразності. Це свідчить про прагнення не лише прикрасити посудину, а й створити складну символічну композицію, що мала певне значення для носіїв культури. Кераміка інгульської групи допомагає відтворити культуру та вірування давнього населення Північного Причорномор'я. Її зразки вказують на існування складної системи знаків, яка на думку дослідників, могла бути пов'язана з символічним календарем, де орнаментальні композиції слугували засобом обліку часу, річних циклів або ритуальних дій. Крім того, знахідки посуду з характерними оздобами свідчать про систему обміну товарами й активні контакти з іншими культурами, адже подібні орнаментальні мотиви й техніки відомі також у суміжних археологічних культурах. Разом із тим орнаментований посуд є безцінним свідченням високого рівня розвитку керамічної технології. Якість випалу, пропорційність форм, уміле поєднання декоративних елементів і функціональності – усе це вказує на неабияку майстерність ремісників. У кожній посудині відображені естетичні уподобання та культурні традиції того часу, що дає можливість не лише реконструювати побут і вірування, а й відчувати художній світогляд давніх спільнот.

3.4. Правобережні землі Дніпровського регіону

Керамічний комплекс катакомбної культури на Правобережжі Дніпра вирізняється значним різноманіттям технічних прийомів формування та декоративного оздоблення, що дозволяє простежити локальні особливості культурного розвитку регіону. У більшості випадків правобережні матеріали демонструють переплетення спільних для катакомбних спільнот рис та низки локальних варіацій, які склалися під впливом регіональних контактів. Особливе значення має аналіз орнаменталії, адже саме декоративні мотиви відображають як художні традиції, так і соціально-символічні уявлення груп, що населяли цей регіон у добу середньої бронзи [32, с. 24-27].

Посуд катакомбної спільноти на правобережних теренах характеризується добре сформованими стінками та переважанням типових опуклих форм з пласким денцем. Характерною є наявність горщиків із дещо опуклими плечиками та зрізаними вінцями, що надає силуету геометричної лаконічності. У деяких комплексах трапляються банки й миски, вирізненні простотою та мінімальною кількістю орнаментациї та композиційних елементів [24, с. 60-65].

Загальною рисою катакомбної кераміки регіону є стримана, переважно геометризована орнаментация. Найчастіше використовували горизонтальні або слабко нахилені лінії, виконані прокресленням або нанесені за допомогою гребінчастого штамп. Така техніка створювала ритмічні пояси, що охоплювали верхню частину посудини, формуючи візуально завершену композицію. У деяких випадках зустрічаються вузькі зони щільного паралельного штампування, які підкреслювали перехід від плечиків до тулуба. Для правобережних комплексів характерна помітна стандартизованість таких мотивів, що свідчить про стабільність декоративних звичаїв (Рис. 17.1) [41, с. 79-93].

У ранньокатакомбних пам'ятках фіксується ширший спектр орнаментациї, що включає шнурові відбитки, пояси ямкових вдавлень та поєднання вертикальних і горизонтальних ліній. Декоративне оздоблення кераміки цього етапу демонструють зв'язки з південними районами Побужжя, що підтверджується аналогічними мотивами, зафіксованими у поховальних комплексах Буго-Інгу. Орнамент ранніх посудин нерідко поєднує кілька технік – шнуровий декор та прокреслені елементи, що може свідчити про активні культурні контакти та мобільність населення (Рис.18) [38, с. 47-55].

У середній фазі розвитку катакомбної культури на Правобережжі Дніпра домінують класичні для катакомбного комплексу орнаментальні композиції, сформовані короткими прокресленнями або відбитками трикутного й прямокутного штамп. Штамповані візерунки зазвичай розташовувалися у

верхній частині тулуба та не порушували загального вигляду (Рис. 17.2) [13, с. 5-15].

Пам'ятки катакомбної культури правобережного ареалу демонструють також наявність наліпних елементів, хоч і значно рідше ніж у сусідніх районах. Невеликі валики або окремі наліпи розміщувалися переважно під вінцем або на межі між плечиками й тулубом. Імовірно, такі елементи мали не лише декоративну, а й символічну функцію, оскільки трапляються у найбільш репрезентативних похованнях. Комплексні дослідження вказують на те, що наліпи могли бути локальним розвитком, наприклад, у правобережних групах [1, с. 27-36].

Матеріали пізніх стадій катакомбної культури Правобережжя демонструють також ширшу варіативність технологій виготовлення та обробки поверхні. У цих комплексах спостерігається використання більш тонкого згладжування, іноді з легкою поліровкою, що відрізняє пізній посуд від більш грубого раннього. Це може бути результатом змішаних традицій та появи нових технічних можливостей, які поширилися через контакти між населенням Правобережжя та Причорномор'я [24, с. 60-65].

Зіставлення правобережних матеріалів із міжріччям Дніпра та Дону свідчить про значну варіативність у структурі орнаментальних мотивів. У деяких випадках фіксуються прямі аналогії, наприклад, у використанні штампованих ліній або поєднання відбитків і насічок. Це дозволяє припускати інтенсивний обмін традиціями між різними групами катакомбної культурної спільноти. Водночас локальні риси правобережних пам'яток – зокрема обмежене застосування шнурового декору – можуть засвідчити про формування власної ритуальної стилістики.

Отже, аналіз декору кераміки катакомбної культури за територіальними особливостями засвідчує значну локальну різноманітність при збереженні спільних стилістичних та технологічних рис. Кераміка катакомбної культури на Правобережжі Дніпра дає зрозуміти про розвинену систему декоративних традицій. Їй властиве переважання геометризованих композицій, стримане

використання декоративних технік, локальні варіанти наліпів і специфічний набір штапованих та прокреслених елементів. Усе це дозволяє розглядати правобережний комплекс як важливу частину ширшого культурного ареалу, де катакомбні традиції трансформувалися відповідно до місцевих умов та міжрегіональних традицій. Матеріали Приазов'я (донецька та дніпро-азовська групи) демонструють найвищий рівень різноманітності форм і декоративних прийомів. Тут простежується складна, багатоконпонентна система орнаменталізації, що включає шнурові відбитки, гребінчасті штампи, гравіювання, глибокі виїмки, а також поєднання геометричних фігур: трикутників, кіл, півкіл, хвилястих ліній та зигзагів. Особливо показовими є вироби Сторожівського могильника, де орнамент часто покриває всю поверхню посудини й має, не лише естетичну, а й символічну, ритуальну функцію. Лівобережжя Дніпра, представлене харківсько-воронізькою групою, демонструє більш стриману, але стабільну орнаментальну традицію. Тут переважають прості, функціональні форми посуду з помірно прикрашеною поверхнею. Декор ґрунтується на геометричних мотивах та виконується традиційними способами – тисненням, насічками, рельєфом та врізуванням. У той самий час зберігається чіткий зв'язок між функцією посуду та рівнем його декоративного оформлення: ритуальні й поховальні вироби мають багатші орнаменти, ніж побутовий посуд. Керамічні матеріали Північного Причорномор'я характеризуються поєднанням традицій катакомбної культурної спільноти з впливами степових і прибережних груп населення. Для місцевого посуду притаманне переважання стриманих, але чітко структурованих орнаментальних композицій, що здебільшого зосереджені у верхній частині посудин – на вінцях та плічках. Найпоширенішими були лінійні та хвилясті мотиви зигзаги, горизонтальні пояси, виконані за допомогою шнурового відбитка, насічок і врізування. Характерною є тенденція до ритмічності декору, що свідчить тісний зв'язок з функціональним призначенням посуду. Орнаменталізація кераміки катакомбної культури є важливим джерелом для вивчення духовного світу, естетичних уявлень,

соціальної структури та міжрегіональних зв'язків давніх спільнот. Територіальні відмінності у декорі не лише відображають локальні традиції, а й засвідчують процеси культурної спадковості, взаємовпливу та еволюції художніх форм у межах єдиного катакомбного культурного впливу.

РОЗДІЛ 4. КЛАСИФІКАЦІЯ ОРНАМЕНТАЦІЇ КЕРАМІКИ КУЛЬТУР РАННЬОЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ БРОНЗИ

4.1. Ямна культура

4.1.1. Основні орнаментальні мотиви

Для прикрашання кераміки ямної культури використовували велику кількість різноманітних засобів, предметів та способів, що формували складну систему оздоблення посуду. Такі прийоми мали не лише декоративне, але й певне символічне значення, оскільки орнамент часто виконував роль маркера культурної приналежності та відображав локальні художні традиції. Одним із характерних прикладів є нанесення хвилястих ліній та рядів дрібних насічок, які нерідко покривали усю зовнішню поверхню посудини від вінець до донця (Рис. 1.1). Такий тип орнаментациї було виявлено у ранніх захороненнях на Нижній Волзі, зокрема у могильнику Бережнівка, де дослідники зафіксували подібні орнаментальні мотиви на значній частині керамічного матеріалу [5, с.329-334]. Це дозволяє припустити, що даний прийом прикрашання мав поширення ще на ранніх етапах формування традицій ямної культури.

Окрім хвилястих ліній, активно використовували горизонтальні та різноспрямовані розчоси, виконані за допомогою зубчатої гребінки. Завдяки цьому утворювалися складні орнаментальні композиції у вигляді косої або прямої сітки. Подібний орнамент у вертикальному виконанні застосовувався для прикрашання зрізаних вінець. Для оздоблення саме вінець посуду надзвичайно часто використовували пальцеві вдавлення-защепи, поперечні насічки чи відбитки перевитого шнура, що створювало ефект обрамлення верхньої частини посудини. Основною ж зоною для нанесення орнаментациї залишалася верхня частина плічок, де застосовували ті ж відбитки шнура, прокреслені широкі лінії, сліди зубчатого штампу, насічки та пальцеві вм'ятини. Іноді майстри використовували плоскі наліпи або ж формували наліпні валики, які надавали посудинам об'ємності та пластичної виразності [36, с.254-258].

Для більш детального аналізу способів оздоблення та характеру орнаменту надзвичайно показовою є кераміка, знайдена на території

Михайлівського поселення. Ця пам'ятка досліджувалася Інститутом Археології АН УРСР під керівництвом Лагодовської О. Ф. за активної участі Шапошникової О. Г. і Макаревича М. Л. у 1952-1955 рр. Результати досліджень виявили три культурні шари, у кожному з яких було знайдено посуд, оздоблений різними технічними прийомами. Це дало можливість простежити як еволюцію самої орнаментації ямної культури, так і певні паралелі з іншими регіональними центрами [27].

У нижньому культурному шарі кераміка характеризувалася наявністю кількох виразних рис: поверхня посуду оброблялася зубчатим штампом, прикрашалася численними ямковими вдавленнями, нарізками та пальцевими защепами. Дещо рідше траплявся шнуровий орнамент, хоча й він мав місце у вигляді окремих елементів (Рис. 3.1). Особливу цікавість становить група фрагментів вінець, які прикрашали відбитками гребінчастого штампугабо ж шнуровим орнаментом у вигляді зигзагу. Інші зразки мали короткі та глибокі нарізки, що створювали ритмічний візерунок. Серед горщиків зустрічалися екземпляри, прикрашені вертикальними або горизонтальними розчосами на вінцях (Рис. 3.3). Для посудин із кулястим корпусом і низьким плоским денцем характерним було застосування одинадцяти горизонтальних рядів, утворених відтисками нитки (Рис. 3.2). У цьому ж шарі знайдено й невелику кількість мисок, які зазвичай майже не мали орнаментації; лише на одній зафіксовано навскісні відбитки зубчатого штампуга Чаші, навпаки, вирізнялися більшою різноманітністю форм та орнаментації: на них робили широку хрестовину, яка поділяла поверхню на чотири окремі поля, а внизу розміщувався невеликий круглий піддон [27, с. 30-34].

Кераміка середнього культурного шару демонструє дещо інші тенденції. Для її оздоблення застосовували гребінчастий штамп, а також використовували техніку приєднання вінців за допомогою пальцевих защепів, що саме по собі розглядалося як декоративний елемент. Для з'єднання деталей горщика додавали об'ємні наліпи у вигляді невеликих кульок, які отримали назву «перлини». Вони розташовувалися в основі вінець як із зовнішнього, так

і з внутрішнього боку. Орнаментальний комплекс цього шару вирізнявся активним використанням шнурового декору, гребінчастого штампу, мотиву зигзагу та декоративних перлин (Рис. 5.1) [27, с.80-97]. Це вказує на зростаючу декоративну розвиненість і прагнення до багатшого оздоблення.

У верхньому шарі простежується ще ширший спектр прийомів. Використовували гребінчастий і шнуровий орнаменти, пальцеві зацепи, різноманітні вдавлення та нарізки. Натомість орнаментация круглих наліпів майже зникає. Невелика кількість горщиків прикрашалася вертикальними розчосами. Поряд із цим застосовували горизонтальні лінії, ямки, нігтьові вдавлення, подвійний зигзаг та відбитки шнура (Рис. 8). Для чаш характерним було розташування горизонтальних відбитків біля краю, від яких вниз спускалися трикутники (Рис. 6.2) [27, с.97-114]. Таким чином, верхній шар фіксує розвиток та урізноманітнення орнаментации у напрямі більш складних і комбінованих композицій.

Отже, аналіз кераміки з Михайлівського поселення показує, що для орнаментации посуду ямної культури найбільш поширеним було використання гребінчастого та зубчатого штампів, застосування декоративних перлин, мотиву зигзагу та відбитків перевитого шнурка. Значно рідше зустрічаються рівні зацепи, глибокі нарізки, нігтьові вдавлення та поодинокі ямки. Усе це свідчить про багатство технічних прийомів та художніх рішень, що відображали як загально-культурні традиції, так і локальні варіанти розвитку орнаментации.

4.1.2. Види орнаментальних композицій

Композиції орнаменту Михайлівського поселення у нижньому культурному шарі відзначаються певною сталістю та послідовністю у використанні декоративних прийомів. Для кераміки цього шару характерне стійке композиційне зображення, що свідчить про сформовану художню традицію та наявність чітких естетичних уявлень у майстрів. Орнаментальні традицію та наявність чітких естетичних уявлень у майстрів. Орнаментальні

елементи, які наносилися на посуд, розташовувалися переважно у верхній частині виробів, підкреслюючи їхню форму та візуально структуруючи простір посудини. На горщиках особливо поширеним було використання більш або менш глибоких коротких вдавлень паличкою. Ці вдавлення, нанесені у ритмічному порядку, створювали специфічні геометричні фігури, схожі на зигзаги або ж на трикутники без нижньої сторони. Коли такі елементи йшли один за одним, вони формували безперервний ряд, що охоплював верхню частину горщика, утворюючи своєрідний декоративний пояс. Така композиція робила акцент на верхньому зрізі та плічках посудини, надаючи їй завершеності та гармонійності. Окрім цього, на кераміці досить часто зустрічаються короткі глибокі нарізки, які виконували різальним знаряддям. Завдяки такій техніці створювалася орнаментальна композиція, яка за своїм виглядом нагадувала стилізовану ялинку, розташовану горизонтально. Подібна композиція теж охоплювала верхню частину горщика, формуючи ритмічний ряд, що поєднував декоративність із символічним змістом. Саме цей малюнок – у вигляді горизонтальної «ялинкової» композиції – був доволі поширеним у степовій частині України ще в добу мідного віку, тобто він мав глибші традиції та, ймовірно, був запозичений уз попередніх культурних етапів (Рис. 3.3) [27, с.30-34].

Таким чином, орнаментальні композиції нижнього культурного шару Михайлівського поселення не були випадковими чи хаотичними. Вони становили стійку систему, яка поєднувала геометричні мотиви (зигзаги, трикутники, ялинкові лінії) та чітко закріплювалася у верхній зоні керамічного виробу. Це дозволяє зробити висновок, що майстри свідомо обирали верхню частину горщика як основну площину для орнаменталізації, підкреслюючи її значення у композиційній будові посуду.

Середній культурний шар Михайлівського поселення демонструє значно більш розвинуту систему орнаменталізації, яка відзначалася різноманітністю композицій та поєднанням кількох технік. Найбільш актуальною для цього періоду була горизонтальна композиція орнаменту, яка,

очевидно, визначала загальний характер художнього оздоблення кераміки. Основним прийомом було нанесення відбитків шнура один за одним, у результаті чого формувалася суцільна лінія. Така лінія тягнулася безперервним поясом і охоплювала вінця та плічка горщика, створюючи чітку горизонтальну структуру орнаменту. Подібний прийом дозволяв візуально «оперізувати» посудину, виділяючи її верхню частину та підкреслюючи пропорції. Разом із горизонтальною композицією застосовувалася і вертикальна, що свідчить про прагнення майстрів урізноманітнювати декоративні схеми. На вінцях кераміки фіксуються горизонтальні ряди шнурових відбитків, у той час як на плічках зустрічаються вертикальні лінії з цього ж орнаменту. У деяких випадках обидва варіанти композиції поєднувалися на одній посудині, створюючи складний декоративний ефект. Інколи вертикальні та горизонтальні лінії поєднувалися з діагональними, і в результаті виникла візерунчаста сітка, що надавала поверхні особливої декоративної насиченості. Досить поширеною у цьому шарі була й композиція, коли відбитки шнура наносилися у вигляді спіралі, яка охоплювала вінця і плічка посудини. Такий спосіб прикрашання створював враження руху, динаміки й ритмічної організованості поверхні. Додатковим елементом оздоблення були нігтьові вдавлення, які розташовувалися безпосередньо по верхньому зрізі вінець, формуючи дрібний декоративний пояс. Вдавлення надавали кераміці фактурності та виразності, підкреслюючи лінію зрізу й візуально завершуючи верхній край виробу. Шнуровий орнамент у середньому шарі часто поєднувався з вдавленнями у вигляді невеликих кругів. Такі круглі відбитки розташовувалися у різних частинах посудини: біля краю вінець, посередині корпусу або ж в основі. Подібне поєднання мотивів створювало цікаві контрасти між лінійним і точковим орнаментом, що додавало композиціям більшої виразності. Для декору застосували також відбитки перевитого шнура, які відрізнялися від звичайних шнурових слідів більшою складністю та рельєфністю. Не менш поширеним було використання гребінчастого штамп, за допомогою якого створювали мотиви у вигляді

ялинок або ж зигзагоподібні композиції (Рис. 4.2). Особливий інтерес становить горизонтально-ялинкова композиція, яка нерідко завершувалася орнаментальним поясом у вигляді зигзагу. Таке поєднання створювало ефект завершеної структури, де ялинкові мотиви, розташовані горизонтально, ритмічно організовували простір, а зигзаг виступав своєрідною межею, що окреслювала й завершувала декоративний ряд. В окремих випадках вдавнення концентрувалися в основі вінець, тоді як на плічках застосовували відбитки гребінчастого штамп. Ці відбитки формували горизонтальні лінії, що гармонійно вписувалися у загальну систему орнаменталії, створюючи ритмічні декоративні пояси (Рис. 4.1) [27, с.80-97].

Верхній культурний шар Михайлівського поселення відзначається більш чіткою організацією орнаментальних композицій, які тісно співвідносяться з формою посуду. Співвідношення композиції узору з формою горщика відіграло ключову роль у його оздобленні. Вінця мали виразне композиційне навантаження: вони були чітко окреслені та найчастіше підкреслені іншим видом орнаменту, ніж основна поверхня корпусу. Такий підхід дозволяв візуально відокремлювати верхню частину посудини від її середини та низу, створюючи гармонійний баланс між конструктивними елементами та декоративними мотивами. У верхньому культурному шарі широко застосовувалася горизонтальна композиція, коли відбитки шнура наносилися рівними рядами, вписаними між прокресленими лініями, які виконувалися за допомогою палички. Такі пояси були досить щільними, що надавало виробу завершеності та чіткого ритмічного малюнку. Водночас горизонтальна композиція часто поєднувалася з вертикальною та діагональною, що свідчить про прагнення майстрів урізноманітнювати схеми прикрашання. Комбінація різноспрямованих ліній дозволяла формувати складні декоративні сітки та багатопланові візерунки (Рис. 7.1). Цікавим явищем було розташування шнурового орнаменту за шаховою схемою, коли відбитки утворювали своєрідні «клітинки», що рівномірно вкривали певні частини посудини. Подібне шахове розміщення могло поєднуватися з іншими

елементами, наприклад, із трикутною композицією. У такому випадку вінця декорувалися горизонтальними смугами, а від них на плічка посудини спускалися ряди трикутників, створюючи ритмічну структуру. Завдяки такому поєднанню форму горщика підкреслювали не лише горизонтальні пояси, але й спадаючі вниз фігури, що надавали поверхні динаміки. Використання нитки як інструмента для нанесення орнаменту інколи поєднувалося з розчосами. Останні розташовувалися переважно на вінцях, підкреслюючи їхню лінію. Додатковими декоративними засобами були різні нарізки, ямки та пальцеві защепи. Таке розмаїття технік дозволяло досягати не лише різноманітності орнаментальних схем, а й багатой фактурності поверхні. Нарізки й вдавлення надавали виробам рельєфності, а защепи підкреслювали конструктивні вузли, особливо у місцях з'єднання вінця і корпусу. Миски верхнього культурного шару мали свої особливості оздоблення. Їх часто прикрашали композицією, що складалася з горизонтального ряду відбитків шнура, нанесених біля краю чаші. Від цього ряду вниз відходили лінії під кутом, які сходилися у центрі, утворюючи трикутники. Подібна схема створювала враження зоряного або променистого малюнку, який надавав виробу декоративної виразності та символічного звучання. У деяких випадках від горизонтальних рядів відходили діагональні лінії, які формували більш складні геометричні візерунки, або ж застосовувалася шахова композиція, коли відбитки розташовувалися впорядковано, у строгому ритмі (Рис. 6.2) [27, с.97-114].

Таким чином, головними композиційними особливостями орнаменталії верхнього шару були численні поєднання різноспрямованих елементів. Найчастіше зустрічаємо комбінацію горизонтально-ялинкового орнаменту, вертикальних та діагональних ліній, використання шнурового орнаменту у поєднанні з вдавленнями та рельєфними защепами. Характерним було також поєднання горизонтальних смуг із рядами трикутників, що спускалися донизу. Усі ці прийоми свідчать про високий рівень декоративної організації кераміки та про свідоме прагнення майстрів підкреслювати форму посуду за допомогою орнаменту. Завдяки такій багатій орнаментальній системі верхній культурний

шар демонструє завершений етап розвитку ямної традиції оздоблення посуду, який поєднує спадкоємність попередніх шарів із новими, більш складними декоративними рішеннями.

4.1.3. Розташування орнаменту на культовому та повсякденному посуді

Нижній культурний шар Михайлівського поселення представлений різноманітними типами керамічного посуду, серед яких особливо виділяються горщики, миски та чаші. Кожна з цих категорій має свої характерні морфологічні та декоративні особливості, що дозволяє реконструювати як практичні, так і символічні аспекти життя населення доби ранньої-середньої бронзи.

Горщики поділялися на два основні різновиди. **Перший тип** включав плоскодонні посудини з високими прямими та рівними вінцями, максимальний діаметр яких припадав на середню частину корпусу. Така форма забезпечувала добру стійкість і практичність у виконанні, що було важливим у повсякденному побуті. Орнаментація цього типу була досить багатою та різноманітною: застосовували зубчатий штамп, ямкові вдавлення, нарізки пальцеві защепа. У поодиноких випадках у придонній частині посудини простежується шнуровий орнамент, який хоч і не був провідним, проте додавав виробам додаткової декоративності. Часто використовували й відбитки гребінчастого штампу, які розташовувалися у вигляді зигзагу, підкреслюючи верхню частину горщика (Рис. 3.3). Такий набір прийомів декорування відображає усталені традиції орнаментування в рамках ямної культури та засвідчує наявність спільних рис із іншими регіонами.

Другий тип горщиків був близьким за своєю формою до кулястих амфор. Такі посудини вирізнялися плавними обрисами та масивним корпусом, що робило їх придатними для зберігання чи транспортування рідин. На відміну від першого типу, орнаментація тут концентрувалася виключно у верхній частині – на вінцях, що іноді заходила на плічка (Рис. 3.1). Це свідчить про інший підхід до прикрашання: декоративний акцент робився не на всьому

корпусі, а лише на його верхньому сегменті, який найбільше привертав увагу при використанні посудини. Така вибіркова орнаментация могла мати не лише естетичне, а й символічне значення, підкреслюючи функціональну відмінність цього різновиду.

Миски нижнього культурного шару зазвичай були плоскодонними, що робило їх зручними для сервірування страв. У більшості випадків миски залишалися без орнаменту, що може свідчити про їх суто утилітарне використання. Лише одна із знайдених мисок прикрашена навскіс поставленими відбитками зубчатого штампу. Така знахідка є поодиноким і дає підстави вважати, що орнаментация мисок не була поширеною практикою. Імовірно, їхнє основне призначення було пов'язане зі столовим ужитком – вони використовувалися для подачі та споживання їжі, а не для зберігання чи ритуальних дій. Відсутність декору в більшості випадків могла бути зумовлена як традиційними нормами, так і прагматичними міркуваннями: посуд, що щодня застосовувався у побуті, не потребував складного оздоблення.

Чаші відзначаються особливим місцем у керамічному комплексі нижнього шару. Вони були невеликими за розміром, плоскими, із круглим піддоням, яке мало своєрідну конструктивну особливість – широкою хрестовиною воно було розділене на чотири поля. Така форма є досить рідкісною і потребує спеціального пояснення. У силу невеликих розмірів ці чаші навряд чи мали значення як ємності для зберігання продуктів. Дослідники припускають, що вони могли виконувати не лише господарське, а й ритуальне призначення. Відсутність будь-якої орнаментации є промовистою ознакою: це дає підстави говорити про певні релігійні або символічні традиції, пов'язані з використанням «чистого» неприкрашеного посуду у сакральних практиках. Можливо, саме відсутність декору надавала їм особливого значення, адже простота форми могла підкреслювати їхню функціональність у контексті культових дій [27, с.30-34].

Середній культурний шар Михайлівського поселення вирізняється значною різноманітністю керамічних форм і прийомів їх декорування.

Асортимент посуду тут можна умовно поділити на господарський та ритуальний, що свідчить про ускладнення суспільного та духовного життя носіїв ямної культури. Серед господарського посуду простежуються три основні групи горщиків: яйцеподібні, плоскодонні та мішкоподібні з яйцеподібним або плоским дном. Кожна з цих форм мала свої специфічні ознаки, відображені як у конструктивних особливостях, так і в декоративних схемах.

Яйцеподібні горщики. Ці посудини мали витягнуту форму з плавними обрисами, з прямими або злегка відігнутими назовні вінцями. Найбільший діаметр припадав на верхню третину корпусу, тоді як дно було округлим, що забезпечувало зручність у використанні, але робило їх менш стійкими у побуті, ніж плоскодонні форми. Орнаментація займала переважно верхню частину – вінця і плічка, зрідка опускаючись до нижніх частин, що свідчить про акцентовану декоративність саму у видимій зоні посудини. Найчастіше застосовували шнуровий і гребінчастий орнамент. Особливо цікавим є використання грубого, товстого шнура: відбитки наносили щільно один за одним, утворюючи безперервну лінію, яка нагадувала оперізуючий пояс. Поширеним було поєднання горизонтальних рядів на вінцях із вертикальними відбитками на плічках. Така схема створювала враження структурованості та симетрії. У поодиноких випадках зустрічається трикутна композиція: на вінцях розташовувалися горизонтальні ряди шнура, а на плічках – трикутники, спрямовані вершинами вниз (Рис. 4.1). Цей тип орнаментації вважається рідкісним і ймовірно, мав певне символічне або статусне значення.

Плоскодонні горщики. Були поширеними і мали високі вінця з незначно відігнутим назовні краєм, який у деяких випадках був потовщений. Дно було невеликим і плоским, що робило такі посудини стійкими на рівній поверхні, завдяки чому їх зручно було використовувати для приготування чи зберігання їжі. Орнамент розташовувався переважно на верхній частині, підкреслюючи вінця і плічка. Найбільш типовим був шнуровий або так званий перлинний орнамент, який формував ряд невеликих напівсферичних вдавлень.

Значно рідше зустрічаються гребінчасті відбитки, нарізки чи ямки. Особливістю було те, що відбитки шнура могли формувати не лише горизонтальні ряди а й вертикальні та діагональні комбінації. Насічки часто робили густо, іноді вони повністю вкривали всю площину вінець, створюючи виразну текстуру. Перлинні вдавлення зазвичай розташовувалися у ряді під вінцями (Рис. 5.1) утворюючи чітку декоративну межу. Збереження традицій орнаменталізації у плоскодонних горщиках свідчить про тяглість стилістики, що вже існувала у яйцеподібних формах.

Горщики мішкоподібної форми з округленим або плоским дном. Цей тип посудин мав характерні низькі прямі вінця, злегка відігнуті назовні, що відрізняло їх від попередніх варіантів, дно могло бути як плоским так і овальним. Орнаментування відзначалося поєднанням кількох прийомів. У верхній частині, біля вінця, часто застосовували перлинні вдавлення, а на плічках розташовували відбитки гребінчастого штамп. Зустрічалися також композиції у вигляді зигзагового ряду, який іноді поєднували з горизонтальними відбитками шнура чи наліпами круглої форми (Рис. 5.2). Подібна комбінована орнаменталізація свідчить про прагнення урізноманітнити декоративні схеми, що розширювало художній арсенал майстрів.

Посуд ритуального призначення. До цієї категорії належать чаші та мініатюрні горщики. Чаші у середньому культурному шарі зазвичай мали півсферичну форму, що спиралася на три або чотири ніжки. Така конструкція робила їх не просто ємністю, а, ймовірно, предметом культового призначення. Орнамент наносився або на зовнішню, або на внутрішню поверхню і складався з густо розміщених неглибоких ліній, що йшли похило від вінця до дна. Цей ритмічний орнамент створював враження руху, ніби підкреслював динаміку посудини та міг мати символічне значення у ритуальних діях.

Мініатюрні горщики. Особливе місце у керамічному комплексі середнього шару займають мініатюрні форми. Вони зустрічаються досить рідко, що робить їх важливими для інтерпретації культурних особливостей. У Михайлівському поселенні знайдено два зразки такого посуду: перший –

яйцевидної форми з прямими високими вінцями та найбільшим діаметром у плічках і округлим дном; другий – плоскодонний, із прямими високими вінцями та приплюснутим денцем. В обох випадках орнаментация була мінімальною. Лише на одному з горщиків простежується відбиток шнура, лінії якого розташовані діагонально у різні сторони, утворюючи ромбовидну композицію (Рис. 6.1). Відсутність багатого декору може свідчити про їх особливе призначення – можливо, вони використовувалися у дитячих похованнях, культових практиках чи виконували символічну функцію у побуті [27, с.80-97].

Верхній культурний шар. Керамічний комплекс цього шару представлений побутовим посудом, серед якого переважають різні типи горщиків та мисок. Загалом, аналіз посуду свідчить про продовження традицій попередніх шарів, але водночас у ньому спостерігаються нові риси, що відображають розвиток локальних особливостей орнаментации та ускладнення декоративних схем.

Горщики різних форм. Їх можна поділити на два основні типи за конструктивними ознаками та особливостями декору.

Перший тип. Горщики мали яйцеподібний корпус із високими прямими або злегка відігнутими назовні вінцями та плавно заокругленими плічками. Завдяки такій формі вони виглядали масивно, але водночас гармонійно й зручно у використанні. Орнаментация була стійкою та композиційно продуманою. Основний декор розташовувався у верхній частині посудини, що найбільше впадала в очі під час використання. Для прикрашання застосовували відбитки шнура та гребінчастого штампа, які поєднувалися у горизонтальні ряди або створювали прості зигзагові мотиви. Допоміжними елементами виступали різні вдавлення, пальцьові защепа та нарізки, які надавали поверхні фактурності. У поодиноких випадках простежуються вертикальні «розчоси», що створювали ефект ритмічного поділу площини. Композиції залишалися здебільшого простими, ряди відбитків шнура часто доповнювалися перлинами у вигляді невеликих напівсферичних вдавлень

(Рис. 7.1). Таким чином, цей тип горщиків демонструє поєднання функціональності з естетичною виразністю.

Другий тип. Для цих посудин характерні добре згладжені зовнішні й внутрішні поверхні без лощіння, що свідчить про ретельність у виготовленні. Корпус яйцеподібної форми, із короткими прямими або трохи відігнутими назовні вінцями та дуже випуклими плічками, створював враження об'ємності. Вінця були невисокими, але добре виділялися. Орнамент розташовувався виключно у верхній частині посуду, що відповідало загальним традиціям ямної кераміки. Більшість горщиків прикрашали шнуровим орнаментом у поєднанні з пальцьовими защепами, розміреними густо у кілька горизонтальних рядів. Ці елементи іноді підсилювали насічками на вінцях, які утворювали своєрідну «рамку» для всієї композиції. Значно рідше зустрічаються різноманітні нарізки та відбитки гребінчастого штампа у формі трикутників без основи, внутрішня частина яких могла бути заповнена горизонтальними відбитками шнура. У деяких зразках вінця прикрашали горизонтальними відбитками шнура. У деяких зразках вінця прикрашали горизонтальними рядами відбитків шнура, або ж подвійним зигзагом, що створювало ефект хвилеподібного руху (Рис. 7.2). Подібні декоративні рішення вказують на прагнення майстрів урізноманітнити орнаментальні мотиви, роблячи їх більш складними у порівнянні з попередніми шарами.

Миски цього періоду також демонструють сталість форм та особливостей декорування. Вони мали прямий або трохи загнутий всередину край, що робило їх зручними для користування. Дно могло бути як округлим, так і плоским, завдяки чому миски ставали більш або менш стійкими залежно від функції. Поверхні з обох боків були добре згладжені, без лощіння, але з відчутною турботою про якість. Орнамент у більшості випадків наносився за допомогою відбитків шнура, які утворювали ритмічні ряди, або ж нігтьових вдавлень, що вкривали майже всю площину посудини. Подекуди вони створювали густий візерунок, який повністю закривав поверхню, перетворюючи простий утилітарний виріб на виразний декоративний предмет

(Рис. 8). Така увага до оздоблення мисок свідчить про їх роль не лише у побуті, а й у певних соціальних чи навіть обрядових контекстах.

Ритуальний посуд. Чаші (курильниці). У верхньому культурному шарі особливу групу становлять ритуальні чаші, які в літературі часто отримали назву курильниці. Вони мають напівсферичну форму та відзначаються товстими стінками, що робило їх більш міцними і придатними для специфічного використання. Конструктивно більшість таких посудин стояла на трьох невисоких ніжках, хоча окремі зразки свідчать і про варіативність цього елемента. За глибиною чаші розділялися на більш місткі й глибокі або ж дрібніші й відкриті, що могло відповідати різним функціям у ритуальній практиці. Поверхні чаш були ретельно оброблені: як зовнішня, так і внутрішня сторона згладжені й підлощені. Це створювало рівний фон для нанесення орнаменту, який у більшості випадків розташовувався саме всередині посудини. Декор виконували відбитками шнура, що утворювали різні композиції. На окремих екземплярах (Рис. 6.2) простежуються кілька горизонтальних рядів відбитків шнура, розташованих біля вінця, а нижче – діагональні лінії, які йшли у різні сторони та поєднувалися між собою, створюючи своєрідну сітчасту структуру. В інших випадках застосовували відбитки шнура у вигляді зигзагу, причому один зигзаг міг бути розташований горизонтально, а інший – вертикально на одній і тій же посудині. Це свідчить про прагнення майстрів урізноманітнити декоративні схеми, надаючи їм символічного значення. Окрему невелику групу складають чаші з горизонтально канельованою внутрішньою поверхнею, де замість відбитків шнура використовували заглиблені паралельні жолобки. Верхній край таких чаш мав навскіс зрізану або трохи загнуту всередину форму, що робило їх зручними у використанні та надавало завершеності орнаментальному ряду. Наявність орнаменталії саме на внутрішній частині чаш, а також особливості їх конструкції дозволяють припускати, що вони використовувалися не стільки у побуті, скільки під час певних ритуальних дій.

Мініатюрні горщики. Ще однією ритуальною категорією у верхньому культурному шарі є мініатюрні горщики. Їх виявлено небагато, що підкреслює їх особливий статус. Виготовлені вони з тієї ж глини, що й великі посудини, однак значно поступаються їм у розмірах, що вказує на відмінність функціонального призначення. За формою мініатюрні горщики на два типи. Перший – яйцеподібні, з невеликими вінцями, які ледь помітно відігнуті назовні. Другий – плоскодонні, з високими прямими вінцями, що надає їм більш суворих і стійких пропорцій (Рис. 6.2). Декор на таких посудинах зустрічається рідко й зазвичай обмежується простими елементами. В окремих випадках можна відзначити відбитки шнура, нанесені на основну частину, які створювали діагональні лінії, що перехрещувались і утворювали ромбоподібні візерунки. Водночас значна частина мініатюрних горщиків взагалі залишалася без орнаментациї, що могло свідчити про їх культове використання у «чистому» вигляді, без додаткових декоративних нашарувань. Ймовірно, такі мініатюрні вироби мали символічне значення та пов'язувалися з ритуальними діями, пов'язаними з уявленнями про родючість, домашній культ чи поховальні практики. Їх наявність у верхньому шарі Михайлівського поселення ще раз підтверджує складність релігійних вірувань і традицій населення доби бронзи [27, с.97-114].

Отже, аналіз керамічного посуду нижнього, середнього та верхнього культурного шарів Михайлівського поселення демонструє чітку різницю між повсякденними та ритуальними формами, що відобразалося не лише у конструктивних ознаках, а й розташуванні орнаменту. Орнамент горщиків переважно зображали на верхніх частинах посудин, тоді як миски залишалися переважно без оздоблення, що свідчить про їхню практичну функцію. Чаші та мініатюрні горщики, навпаки, нерідко мали концентрований або символічний орнамент і використовувалися у ритуальних практиках, підкреслюючи сакральний або обрядовий характер посуду. Орнаментальні мотиви включали шнурові, гребінчасті відбитки, перлинні ряди, зигзаги та геометричні композиції. Загальна схема демонструє сталість традицій, водночас поступове

ускладнення декоративних рішень у верхньому шарі свідчить про розвиток локальної стилістики та підвищення художнього та символічного значення кераміки. Таким чином, розташування орнаменту чітко відображає функціональні та культурні пріоритети суспільства доби бронзи.

4.2. Катакомбна культура

4.2.1. Характерні елементи декору

Орнамент, що зустрічається на артефактах катакомбної культури, має свої особливості і характерні риси. Основні елементи орнаменту катакомбної культури відображають багатство художніх та символічних традицій давніх спільнот, які населяли території України та Північного Причорномор'я в III-II тис. до н.е. Вони поєднують технічну майстерність ремісників, практичність посуду та глибокий символізм, що робить кераміку катакомбної культури унікальною серед археологічних пам'яток середньої бронзи.

Геометричні мотиви. Основою декоративної системи були різноманітні геометричні фігури: прямі та криві лінії, зигзаги, кола, півкола, трикутники, ромби та хрестоподібні символи. Для їх створення використовували шнуровий та гребінчастий штампи, тиснення паличкою або пальцями, а також насічки гострою паличкою для утворення тонких ліній та точок (Рис. 13.1-3, 15.1). Геометричні мотиви часто повторювалися у вигляді рядів або смуг і могли поєднуватись у більш складні композиції.

Рослинні мотиви. Рослинні елементи, особливо схематичні зображення хвойних дерев у вигляді «ялинки», були поширеними. Орнамент «ялинки» створювали шнуровим штампом шляхом відбитку перевитої мотузки або накладенням рядів глини з діагональними тисненнями, які чергувалися між собою, формуючи характерний візерунок (Рис. 12.5, 13.5/7). Цей мотив часто поєднувався з геометричними фігурами, створюючи динамічні композиції на шийках та тулубах горщиків.

Геометризовані зображення людей. Хоча зустрічаються рідко, окремі посудини містили спрощені силуети чоловіків та жінок. Зображення

виконували у вигляді лінійних контурів за допомогою палички, що надавало композиціям символічного та ритуального значення (Рис. 16.2). Ці мотиви свідчать про наявність певної антропоморфної символіки та, можливо, ритуального або календарного характеру зображень.

Фарба. Для більшої виразності та рельєфності орнаменту використовували фарбування. Основні кольори – червоний та чорний. Фарби могли наноситися як на окремі декоративні елементи, так і на всю поверхню готового орнаменту, підкреслюючи геометричні, рослинні та антропоморфні мотиви (Рис. 14.1, 16.3).

Символічні знаки. Орнамент включав знаки з ритуальним, містичним або календарним значенням. Вони часто наносилися шнуровим штампом або паличкою та могли поєднуватися з іншими мотивами, підкреслюючи символічну або обрядову функцію посуду (Рис. 16.3).

Комбінація мотивів. Катакомбні майстри часто поєднували різні типи орнаменту в одній композиції: геометричні фігури поєднувалися з рослинними мотивами, символічними знаками та антропоморфними елементами. Це створювало складні та унікальні композиції, характерні саме для катакомбної культури (Рис. 13.3, 14.2, 15.1/2, 16.1).

Отже, завдяки таким орнаментальним елементам, кераміка катакомбної культури виконувала не лише практичну функцію, але й несла культурний, ритуальний і символічний сенс. Вона відображала вірування, соціальні погляди та естетичні уподобання давніх людей, надаючи археологам цінну інформацію про духовний і матеріальний світ цього періоду.

4.2.2. Типи композицій у прикрашанні кераміки

Орнаментальні композиції, що використовувалися для прикрашання посуду катакомбної культури, демонструють унікальний художній стиль і високий рівень майстерності давніх ремісників, а також відображають естетичні та символічні пріоритети цієї археологічної культури. Вони відзначаються різноманітністю мотивів, поєднанням схематичних зображень

та геометричних форм, що гармонійно доповнюють форму посудини, створюючи цілісну декоративну систему.

Передусім, варто звернути увагу на геометричні композиції, де поєднувалися фігури та лінії. Одним із найпоширеніших прийомів були трикутники, доповнені горизонтальними рядами відбитків шнура, які поєднувались між собою, утворюючи складне орнаментальне поле на поверхні посуду (Рис. 12.4, 13.2). Такі композиції часто розташовувалися на вінцях, шийці або плічках горщиків і створювали ритмічний візуальний ефект.

Особливе місце займало поєднання горизонтально та вертикально розташованих рядів, які чергувалися на плічках та тулубі посудин. Для створення таких композицій застосовували метод коротких насічок (Рис. 11, 12.7), що дозволяло отримати точні лінії та рівномірно заповнити поверхню декоративними елементами.

Цікавим елементом орнаменту було поєднання зигзагоподібних ліній із геометричними фігурами, зокрема трикутниками та півколами. Великі фігури розташовувалися у верхній частині посудини, на плічках та шийці, а вертикальні ряди зигзагу заповнювали нижню частину. Для нанесення використовували тиснення паличкою у вигляді подовгастих крапок, причому сам зигзаг сприймався лише в контексті всієї композиції. Ймовірно, застосовували горизонтальні ряди коротких діагональних ліній, які чергувалися по напрямку сторін (Рис. 15.1/2).

Не менш важливим був об'ємний орнамент, який створював рельєфні композиції на поверхні горщиків. На одній із посудин можна спостерігати накладені одне на одне кола, що покривали всю поверхню. Контур кожного кола обрамлювався тисненням перевитого шнура, а між композиціями розміщувалися вертикальні ряди менших кіл зі допомогою циркулярного штамп. Шийку горщика доповнювали ряди діагональних ліній, розділені рядами відбитків переплетеної мотузки (Рис. 14.2).

Ритмічність і симетрія також були характерними для орнаментальних композицій. Повторювані мотиви створювали відчуття гармонії та цілісності.

Зазвичай ряди шнурового штампу розташовувалися на вінцях, шийці та плічках, а між ними додавали невеликі тиснення кіл для підсилення декоративного ефекту (Рис. 13.1-3).

Орнаментальні композиції часто були розділені на окремі зони або сегменти, кожна з яких мала власні мотиви або елементи, проте вони взаємодіяли між собою, створюючи цілісну композицію. Таке зонування дозволяло досягти гармонійного поєднання декоративних елементів і підкреслювало форму посудини (Рис. 14.2, 16.2/3).

Отже, орнаментальні композиції кераміки катакомбної культури відзначаються різноманітністю форм та високим рівнем майстерності. Основними є геометричні мотиви – трикутники, півкола, горизонтальні та вертикальні ряди шнурових відбитків, що поєднувалися у складні композиції на вінцях, шийках і плічках посудин. Значну роль відігравав об'ємний рельєфний декор із накладеними колами та циркулярними штампами. Орнаментальні елементи часто розділялися на сегменти, взаємодіючи між собою та підкреслюючи форму посуду.

4.2.3. Розташування орнаменту на культовому та повсякденному посуді

У ритуальному та побутовому посуді катакомбної культури були досить поширені орнаменти, які прикрашали корпус посуду, надаючи йому не лише декоративного вигляду, а й певного символічного чи культового значення. Орнаментика цієї культури мала свою специфіку і характеризується особливими стилізованими геометричними мотивами, що поєднували простоту форми з глибинним змістом. Важливо зазначити, що розміщення орнаменту на корпусі ритуального та побутового посуду катакомбної культури могло суттєво варіюватися. У деяких випадках орнамент охоплював практично всю поверхню посуду, створюючи неперервний декоративний візерунок, який підкреслював ритмічність та завершеність форми. В інших же прикладах оздоба була нанесена лише на окремі сегменти або конкретні

частини кераміки – наприклад, на шийку, вінця чи плічка, що дозволяло створювати акценти, контраст та візуальне розділення композицій.

Щодо побутового посуду, який використовували у щоденному житті, тобто для приготування їжі, кип'ятіння чи зберігання продуктів харчування, орнаментация зазвичай була значно стриманішою, ніж у ритуальних виробках. Майстри прикрашали такі вироби більш простими мотивами, які не займали надто багато часу та не вимагали надскладних технік виконання. Найчастіше використовували відбиток перевитого горщика. Цей орнамент утворював доволі чіткі, паралельні ряди відбитків, що виглядали рельєфно і водночас практично, оскільки не порушували функціональність посуду (Рис. 15.4).

Окрім звичайних горщиків, орнаментуванню піддавалися й амфори, що слугували для зберігання рідини чи сипучих продуктів. До них застосовували інший цікавий прийом декорування – тиснення пальцями. Орнамент формували шляхом притискання пальця до поверхні ще сирій глини, утворюючи заглиблений усередину півкруг. Такі півкола розташовувалися переважно у верхній частині посудини, часто утворюючи своєрідний пояс або кілька рядів, що підкреслювали горловину та плічка кераміки (Рис. 15.3). Подібний метод не вимагав додаткових знарядь, але залишав чіткий відбиток руки майстра, що робить такі вироби своєрідним «підписом» чи відбитком індивідуальної творчості.

Ще однією поширеною варіацією оздоблення були короткі насічки, які рівномірно розташовувалися по всій поверхні горщика. Ці насічки нагадували форму дрібних трикутників і виглядали як ритмічний ряд маленьких, повторюваних візерунків. Вони не були надто заглибленими у поверхню кераміки, що робило їх ненав'язливими, проте вони все одно створювали враження витонченого декору. Для виготовлення таких орнаментальних композицій використовували гостре знаряддя праці, яке тримали під гострим кутом відносно поверхні, або отримати саме трикутноподібний зріз. Подібна техніка надавала виробам легкого декоративного акценту і водночас не

ускладнювала процес виготовлення, що було важливим для побутового використання (Рис. 12.9).

Важливо відзначити, що орнамент на посуді катакомбної культури не був лише естетичним елементом прикрашання поверхні кераміки, а мав значно глибші, символічні значення. Він відображав світоглядні уявлення та духовні переконання населення цієї культури, водночас виконуючи роль важливого інструменту у ритуалах, обрядах та поховальних практиках. Орнамент міг нести в собі як сакральне, так і соціальне навантаження, символізуючи певні уявлення про Всесвіт, природні цикли та соціальні відносини всередині громади.

Враховуючи археологічні знахідки, можна зробити висновок, що ритуальні курильниці поділялися на два основних типи: прикрашені орнаментом і зовсім без орнаментациї. Таке розділення, ймовірно, мало глибокий зміст. Неприкрашені курильниці могли виконувати могли виконувати практичні функції – використовуватися для зберігання ритуальної їжі, рідин чи під час обрядових трапез. Натомість орнаментовані зразки, очевидно, застосовувалися безпосередньо у культових діях, під час поклоніння вищим силам, а також у поховальних обрядах для вшанування вищих соціальних верств, можливо, племінної знаті або ж жерців. Таким чином, орнаментация посуду виступала певним маркером статусу та його сакрального призначення.

Якщо розглянути самі композиції, простежуються цікава закономірність у використанні геометричних форм. В орнаментах зустрічаються як гострокутні елементи (наприклад, трикутники), так і плавні мотиви у вигляді півкіл. Це дозволяє припустити, що символи трикутника та півкола могли мати окреме, відмінне значення. Вони, ймовірно, символізували родючість, благополуччя, відтворення життя, а в інших випадках – соціальний статус людини чи навіть певної сім'ї у межах поселення. Не виключено також, що такі символи мали календарне призначення, пов'язане з річними циклами: позначенням періодів посіву, збору врожаю чи інших важливих

сілськогосподарських робіт (Рис. 13.6, 16.3). У цьому випадку посуд виступав не лише утилітарною річчю, але й своєрідним носієм інформації, яку розуміли члени громади. Щодо ритуального посуду катакомбної культури, археологічні матеріали показують, що знайдені курильниці мали два різновиди оздоблення: вони були або повністю вкриті орнаментом на зовнішній стороні, або залишалися зовсім не прикрашеними. Так, у похованні в поселенні Сторожове було виявлено курильницю, прикрашену рядами коротких діагональних ліній, які чергувалися та розмежовувалися між собою відбитками переплетеної мотузки. Така техніка дозволяла створювати чітку ритмічну композицію. Для нанесення діагональних ліній у багатьох випадках також використовували відбитки звичайного шнурка, що робило орнамент більш виразним і надавало поверхні кераміки характерного фактурного вигляду (Рис. 13.7).

Таким чином, аналіз орнаменталістики кераміки ямної та катакомбної культур періоду ранньої та середньої бронзи демонструє тяглість художніх традицій поряд з їхнім значним розвитком та поглибленням символізму. Обидві культури використовували геометричні мотиви (зигзаги, лінії) та були засновані на інструментальних техніках (відбитки шнура та гребінчастого штамп), концентруючи декор переважно у верхній зоні посудини (вінця, плічка). Але катакомбна культура показує значний крок уперед в художній та символічній спеціалізації. На відміну від ямної культури, яка фіксувала поступове ускладнення композицій (від простих рядів до сітчастих схем у верхніх шарах Михайлівки), катакомбна спільнота додала нові засоби, зокрема: використання червоної та чорної фарби для підкреслення рельєфу, складні об'ємні елементи (наліпні кола) та появу рідкісних антропоморфних і календарних символів. Композиції катакомбної культури часто вирізняються зонуванням, ритмічністю та чіткішою симетрією. Орнаменталістика чітко відображає функціональну диференціацію посуду. У ямній культурі побутові миски здебільшого залишалися без декору. У катакомбній культурі ця різниця стала ще більш вираженою: ритуальні курильниці поділялися на зразки з

насиченим символічним декором і, навпаки, повністю неприкрашені, що виступало як маркер сакрального або статусного призначення. Таким чином, обидві традиції свідчать про те, що кераміка була не лише утилітарним предметом, а й важливим носієм культурної інформації. Орнаментальна система бронзової доби еволюціонувала від технічно досконалої, але відносно стриманої (ямна культура), до естетично багатшої, насиченої символізмом та соціально-маркованої традиції (катакомбна культура).

РОЗДІЛ 5.

5.1. Хронологічні та регіональні особливості орнаментациї кераміки культур доби ранньої та середньої бронзи

5.1.1. Ямна культурно-історична зона ранньобронзового періоду

Ґрунтуючись на стратиграфічних даних, археологічних дослідженнях та детальному аналізі змін у виготовленні й орнаментациї кераміки протягом тривалого часу, Мерперт М. Я. запропонував досить чітку періодизацію розвитку ямної культури на території Нижнього Подніпров'я. Науковець виділив чотири основні хронологічні фази, які дозволяють простежити еволюцію форм посуду, особливості орнаментациї та зміни у світоглядних уявленнях тогочасного населення.

У першій фазі кераміка вирізняється найбільш архаїчними рисами. Форми посудин у цей час були переважно округлими, іноді з яйцеподібним тулубом та гострим дном. Характерною особливістю є звуження тулуба у верхній частині, де розташовувалося вінце, яке зазвичай було округлим і значно меншим у діаметрі, ніж широка середня частина тулуба. Такий тип кераміки є надзвичайно показовим для початкового етапу ямної культури, адже саме він відображає спадщину ще більш ранніх традицій керамічного виробництва. Орнамент у цей час не обмежувався окремими частинами виробу, а, як правило, вкривав усю поверхню посудини. Найчастіше він був представлений у вигляді хвилястих ліній та рядів насічок, нанесених гострим знаряддям, що створювало ритмічну та впізнавану декоративну композицію (Рис. 1.1) Подібні знахідки відомі, зокрема, у ранніх захороненнях на Нижній Волзі, особливо у могильнику Бережнівка. Саме такі комплекси дозволили Мерпертові датувати першу фазу початком III тис. до н.е., що дає підстави вважати її найдавнішою в розвитку кераміки.

У другій фазі спостерігається поступова еволюція форм, яка все ж продовжує традиції попереднього етапу. Кераміка цього часу за своїм загальним виглядом є близькою до першої фази, однак має певні нововведення. Найбільш помітною відмінністю є поява чітко вираженої шийки, яка відокремлювала тулуб від вінця і робила посуд більш

пропорційним та зручним у використанні. Орнаментація у цей час ставала більш рясною та різноманітною: кількість насічок, відбитків та ліній збільшувалася, а декоративні композиції набували більшості складності. У другій фазі дослідник відзначає розширення ареалу поширення кераміки, адже вона трапляється не лише у Нижньому Подніпров'ї, але й у нижніх течіях Волги та Дніпра. Враховуючи стратиграфічні матеріали, Мерперт датував цю фазу другою чвертю III тис. до н.е., що дозволяє пов'язати її із більш інтенсивним розвитком культурних зв'язків та, можливо, ускладненням суспільного життя.

Третя фаза характеризується значною спадкоємністю попередньої, адже традиційні елементи орнаментації продовжують активно застосовуватися. Проте водночас простежуються й нові особливості, які свідчать про певну динаміку культурного розвитку. Одним із найважливіших археологічних джерел для вивчення цього етапу є другий шар стратифікованого поселення Михайлівка, розташованого у Херсонській області на Нижньому Дніпрі. Саме матеріали цього поселення стали ключовими у визначенні хронології та характерних рис третьої фази. Орнамент у цей час часто поєднувався з конструктивними елементами самої форми посудини, утворюючи своєрідну цілісність між декоративною та функціональною складовими. За даними Мерперта, ця фаза датується третьою чвертю III тис. до н.е., що свідчить про її приналежність до середнього етапу розвитку ямної культури.

Четверта фаза є завершальною у розвитку ямної кераміки Нижнього Подніпров'я за Мерпертом. Цієї фази зберігається тяглість традицій орнаментації, яка залишалася такою ж, як і у третій фазі. Водночас археологи фіксують значно більшу кількість знахідок кераміки цього періоду, що може свідчити як про розширення поселень, так і про збільшення чисельності населення регіону. Орнаментальні мотиви, як і раніше, базувалися на поєднанні хвилястих ліній, насічок та інших простих геометричних елементів, однак у деяких випадках вони виконувалися більш ретельно, що, можливо, відображає зростання ролі посуду у ритуальних практиках. Датування

четвертої фази визначається останньою чвертю III тис. до н.е., що логічно завершує загальну періодизацію. Створену дослідником [5, с. 329-334].

Даниленко В. М. досліджуючи питання походження та формування ямної культури, прийшов до важливого висновку про те, що ця етнокультурна область не виникла спонтанно чи ізольовано, а утворилася внаслідок перерваного розвитку у конкретних регіонах того самого великого етнокультурного масиву. Центральною частиною цього масиву були азовська та кримські культури, які демонстрували певні спільні риси у матеріальній культурі та орнаментативній кераміці. Західні ж терени, згідно з дослідником, представляла сурсько-дніпровська культура, яка також мала значні подібності з ранніми етапами ямної традиції. Подібність цих культур пояснюється насамперед однаковими технологіями виготовлення та оздоблення посуду [10, с. 30-33].

Так, у Скелі-Каменоломні було виявлено кераміку характерного типу – гостродонні горщики з високими відігнутими назовні вінцями. Саме ця ознака вказує на прямий зв'язок між місцевими традиціями та подальшим розвитком ямної культури. Даниленко підкреслює, що важливим об'єктом для вивчення стало стратифіковане поселення Михайлівка, де вдалося зафіксувати доволі чітку картину еволюції ямної культури на Нижньому Подніпров'ї. Отримані матеріали з цього поселення мають очевидні паралелі з пам'ятками Поволжя (зокрема, могильником Бережнівка), а також з території Подоння (хутір Рєпін). Це дає підстави стверджувати, що ямна культура була не локальним утворенням, а належала до більш широкого ареалу, де відбувався активний культурний обмін між різними групами населення. Таким чином, ямна культура формувалася як результат поступових процесів інтеграції та взаємовпливу різних етнокультурних осередків, що мали спільні риси у керамічному виробництві, але водночас демонстрували й власну специфіку [26, с. 300-311].

Цікаві результати було отримано й завдяки розкопкам, які у 1956 р. проводив Телегін Д.Я. на поселенні Александрія на Харківщині. Знахідки

виявилися неоднозначними, адже зафіксовано матеріали, що відносилися як до пізнього неоліту, так і до більш пізніх етапів. Це породило складність у трактуванні та точному визначенні культурної приналежності комплексу. Невизначеність у стратиграфії та хронології цих матеріалів спричинила появу гіпотези про те, що ямна культура не була прямим продовженням лише однієї локальної традиції, а виникла в результаті складного процесу взаємодії кількох спільнот. На думку низки дослідників, підтверджених у працях Телегіна та інших, саме схрещення дніпро-донецької та середньостогівської культур могло стати основою для формування нового культурного явища. Це пояснюється тим, що дніпро-донецька культура внесла у процес формування ямної культури свої традиції у кераміці та ритуальних практиках, тоді як середньостогівська культура вплинула переважно у сфері господарства та соціальної організації. В результаті злиття цих елементів сформувалася унікальна етнокультурна спільнота, яка отримала назву ямної культури. Таким чином, походження ямної культури розглядається як багатофакторний і доволі тривалий процес, що включав у себе як внутрішню еволюцію, так і взаємодію з навколишніми культурами [32, с. 24-27].

Поселення Михайлівка, яке було відкрито археологом Щепинським А. О., вважається одним із найважливіших і найкраще досліджених об'єктів для вивчення етапів формування та розвитку ямної культури. Його унікальність полягає в тому, що тут чітко виділено три культурні шари, які відрізняються як за технологією виготовлення кераміки, так і за особливостями орнаменталії, що дає можливість простежити еволюцію культурних процесів на території Нижнього Подніпров'я. Дослідники зазначають, що нижній шар, на відміну від двох наступних, має зовсім іншу технологію виробництва посуду та відмінні орнаментальні традиції. Це дозволяє припускати, що даний горизонт пов'язаний з іншим культурним населенням, яке проживало на цій території відносно недовго і, ймовірно, мало іншу етнокультурну належність.

Керамічні вироби з нижнього шару поділялися на три основні типи: два різновиди горщиків та миски. Для їхньої орнаменталії характерним було

використання зубчастого штампуга на зовнішній поверхні, а також застосування ямкових вдавлень і пальцевих зацепів, що створювало доволі своєрідний декоративний ефект. Крім того, актуальним було використання горизонтальних або вертикальних розчосів, нанесених на вінцях посудин. Досить поширеним прийомом було також прикрашання поверхні за допомогою відбитків нитки, що дозволяло отримати рельєфний візерунок та підкреслити контури виробу. Всі ці особливості вказують на іншу технологічну школу виготовлення кераміки та своєрідність художніх та традицій носіїв нижнього шару.

У середньому культурному шарі відбувається вже більш чіткий поділ посуду за його функціональним призначенням – на господарський та ритуальний. До господарського відносили насамперед різні види горщиків, які використовували у побуті для приготування та зберігання їжі. Ритуальний посуд цього шару представлений переважно чашами та мініатюрними горщиками, що очевидно, застосовувалися у культових діях або ж під час поховальних обрядів. Орнаментація господарського посуду вирізнялася певним різноманіттям: широко використовувався шнуровий орнамент, який часто поєднували з перлинним узором, гребінчастим штампом та відбитками нитки. Ритуальний посуд прикрашався більш густо – зовні або навіть всередині наносили вертикальні лінії, що створювало ефект упорядкованості та, ймовірно мало символічне значення.

Верхній культурний шар Михайлівки демонструє ще більшу різноманітність у формотворенні та орнаментації кераміки. Господарський посуд складався переважно з різних видів горщиків і мисок. Частину горщиків орнаментували за допомогою гребінчастого штампуга, розташованого у вигляді стилізованої ялинки, що надавало виробам виразної декоративності. У рідкісних випадках застосовували вертикальні розчоси, які прикрашали верхні частини посуду. Інша група господарських горщиків оздоблювалася шнуровим орнаментом та пальцевими зацепами. Для мисок характерним було використання відбитку шнура або ж нігтьових вдавлень, які надавали виробам

особливого фактурного вигляду. Ритуальний посуд верхнього шару мав свої особливості: його орнаментация здійснювалася переважно за допомогою відбитків шнура та гребінчастого штампю. Це вказує на тяглість традиції у використанні певних орнаментальних технік, однак одночасно демонструє й прагнення майстрів до різноманітності та до створення складних декоративних композицій.

Отже, аналіз кераміки ямної культури встановлює чіткі хронологічні рамки та підтверджує її багатофакторне регіональне походження. За періодизацією Мерперта М. Я., розвиток кераміки відбувався через чотири послідовні фази, демонструючи перехід від архаїчних, повністю орнаментованих форм із гострим дном до форм з чітко вираженою шийкою та ускладненими композиціями. Регіональний контекст, висвітлений у працях Даниленка В. М. та Телегіна Д. Я., вказує, що ямна культурно-історична спільнота сформувалася в результаті інтеграції та взаємовпливу попередніх і навколишніх спільнот. Ключовим об'єктом для простежування цієї еволюції є Михайлівське поселення, чия стратиграфія наочно демонструє зміну технологічних навичок, поділ посуду за функціональним призначенням та послідовний розвиток орнаментальних традицій на Нижньому Подніпров'ї.

5.1.2. Катакомбна культурно-історична спільнота

Територіальні відмінності в орнаментации кераміки Катакомбної культури проявляються у різноманітності та стилістичних особливостях декоративних мотивів, що побутували в різних локальних групах, які входили до складу цієї великої культурної спільноти. Такі відмінності пояснюються не лише регіональними традиціями, але й різним ступенем культурних контактів із сусідніми племенами та зовнішніми впливами. Варіації в орнаментальних композиціях відображають як спільність художніх уявлень, так і своєрідність локальних стилів, що склалися на окремих територіях.

А реал поширення катакомбної культури охоплював простори степових регіонів сучасної України, Казахстану та росії. Загальною рисою орнаментики

залишалося домінування геометричних мотивів, які виконувалися у вигляді ліній, трикутників, зигзагів та різноманітних комбінацій простих елементів. Такі орнаментальні композиції зазвичай мали симетричний характер і надавали кераміці відчуття організованості, ритмічності та структурованості. Це дозволяє говорити про високий рівень художнього мислення давніх майстрів, які намагалися гармонійно поєднати утилітарні властивості посуду з його естетичним наповненням. Водночас, беручи до уваги локальні групи цієї культури, можна простежити яскраво виражені відмінності. На території Приазов'я існували дві локальні групи, які мали як спільні риси, так і власні відмінності у прикрашанні посуду. Донецька локальна група вирізнялася активним застосуванням орнаментальної техніки під назвою «косичка», яка створювала характерний декоративний ефект (Рис. 13.5). Інша група – дніпроазовська – мала улюбленим прийомом прикрашання створення трикутних композицій, які формувалися за допомогою коротких насічок, нанесених прямим штампом (Рис. 12.6). Обидві ці традиції відображають регіональні особливості художнього мислення, але водночас демонструють спільний напрямок розвитку орнаментальних технік у межах Приазов'я. Територія Лівобережжя Дніпра займала харківсько-воронезька локальна група, кераміка якої мала свої відмінності. Найхарактернішою рисою орнаменталізації тут було застосування зигзагоподібних композицій. Подібне оформлення підкреслювало ритмічність і динамічність візерунків, створюючи доволі складні мотиви (Рис. 15.2). Сам факт використання таких технік свідчить про те, що населення цього регіону мало розвинене художнє мислення та прагнуло виразити власну культурну ідентичність через побутові речі. Таким чином, кераміка ставала не лише предметом утилітарного призначення, а й важливим носієм символіки, що відображала уявлення про світ, цінності та традиції громади. Окреме місце у системі локальних груп Катакомбної культури займала інгульська група, яка була поширена у Північному Причорномор'ї, поблизу узбережжя Чорного моря. Вона вирізнялася особливою орнаментикою, яка відрізнялася від інших груп не тільки композиційними

елементами, але й специфічними художніми прийомами. По-перше, майстри цієї групи активно застосовували антропоморфні зображення людей, які мали безперечно культовий характер (Рис. 16.1-3). По-друге, для декорування посуду використовувалася фарба, що було доволі рідкісним явищем у порівнянні з іншими локальними групами. Нарешті, вже нанесений орнамент нерідко обводили по контуру, що створювало ефект більшої рельєфності та виразності композиції. Всі ці ознаки вказують на високий рівень художнього розвитку та своєрідну символіку, властиву мешканцям Північного Причорномор'я.

Отже, завдяки орнаментальним композиціям, які застосовувалися для прикрашання посуду катакомбної культури, створювалися унікальні й виразні зразки художнього мистецтва, що поєднували утилітарність із високим рівнем естетичності. Орнаментика відзначалася надзвичайним розмаїттям, серед якого вирізнялися як геометричні мотиви, так і стилізовані рослинні елементи, а також символічні знаки, що могли нести релігійне або культове значення. Важливо зазначити, що ці орнаменти часто містили елементи абстрактності, ритмічності та симетрії, завдяки чому створювалася ілюзія руху, динаміки та глибинної виразності. Ретельність та деталізація виконання підкреслюють високий рівень майстерності майстрів, котрі прагнули не лише надати посуду привабливого вигляду, а й втілити у ньому важливі смисли та уявлення. Орнаментальні композиції катакомбної культури являли собою гармонійне поєднання різноманітних елементів, що у сукупності створювали цілісну художню систему. Візерунки часто мали наскрізний характер, підкреслюючи плавність форм посуду, або ж розташовувалися на окремих сегментах, акцентуючи увагу на конкретних деталях. Усе це формувало складну декоративну мову, яка дозволяла виражати як індивідуальні, так і колективні культурні уявлення. Застосування різних технік, зокрема гравіювання, витиснення, прокреслювання й навіть елементів колористики, надавало орнаменту додаткової виразності й робило його справжнім естетичним надбанням. У результаті виробу набували не лише практичної, а й художньої

цінності, стаючи віддзеркаленням духовного світу давніх спільнот. Важливо підкреслити, що орнамент катакомбної культури виконував не лише декоративну функцію. Він був своєрідним засобом комунікації, що відображав релігійні уявлення, символічні знаки та культурні концепти цієї давньої цивілізації. Нанесені на кераміку мотиви могли символізувати уявлення про космос, природу, родючість чи силу оберегів. Використання таких символів сприяло передачі певних знань, традицій і культурних історій наступним поколінням. Таким чином, посуд із орнаментом виступав не лише побутовим предметом, але й важливим носієм духовних цінностей.

Загалом орнаментальні композиції, які застосовувалися для прикрашання посуду катакомбної культури, можна вважати одним із найцінніших знахідок, що дає можливість глибше зрозуміти естетичні та культурні традиції цього давнього суспільства. Вони яскраво демонструють красу та витонченість художнього мислення, а також виступають свідченням високої майстерності ремісників. Такі орнаменти не тільки прикрашали кераміку, але й підкреслювали її значення як важливого елемента культурної спадщини. Вони залишаються безцінним джерелом інформації про духовний світ, уявлення та художні смаки населення.

5.2. Ймовірність одночасного співіснування обох культур за даними орнаментального аналізу

Саме з територій, розташованих поблизу Азовського моря, походять найдавніші відомі поховання носіїв катакомбної культури. Цей факт є важливим аргументом на користь того, що ранньокатакомбна культура могла формуватися саме на цих землях, адже археологічні матеріали свідчать про локалізацію перших комплексів саме у цьому регіоні. Подібні висновки підтверджуються результатами розкопок, де простежуються відмінності у поховальному обряді на новаторські підходи у керамічному виробництві. Існує також поширена серед дослідників версія, що носії цієї культури були прийшлими племенами, які пересувалися зі східних територій і поступово

проникали в межі ареалу ямної культури. Вони могли витіснити місцеве населення або ж інтегруватися з ним, упроваджуючи нові ритуали поховання, а також власні традиції прикрашання кераміки. Йдеться не лише про зміни в орнаменталіці, а й про відмінності у самій системі розташування малюнків на посуді та застосування інших технік нанесення візерунків. Такі зміни, за спостереженнями науковців, відображають поступову трансформацію ідеології та світогляду давнього населення, що відбувалася переважно за релігійними або ж ритуальними ознаками.

Археологічні дані дають підстави стверджувати, що у період середини – третьої чверті III тис. до н.е. відбувався поступовий перехід від традицій ямної культури до катакомбного поховального обряду. Це проявлялося у тому, що носії ямної культури почали здійснювати поховання у катакомбах, тобто переймати нові елементи обрядовості. Така практика свідчить про певне співіснування обох культурних груп у зазначений час. У науковій літературі існує поняття «ямні поховання катакомбного типу», яке вказує на синкретизм та взаємовпливи цих культур. Водночас деякі вчені, зокрема Клейн Л.С., поставили під сумнів подібні інтерпретації, вважаючи такі поховання випадковими та несистемними, а тому непридатними для узагальнень. Проте повністю відкидати таку можливість не варто, адже навіть поодинокі приклади демонструють складність культурних процесів, що відбувалися у регіоні. Таким чином, гіпотеза про співіснування ямної та катакомбної культур у Приазов'ї залишається одним із можливих варіантів пояснення того, як катакомбна культура утвердилася на цих територіях [18, с.157].

Таким чином, на основі вищезгаданих спостережень та археологічних матеріалів, можна зробити обґрунтоване припущення про можливе співіснування і взаємодію двох культурних спільнот, які тривалий час населяли одні й ті ж території. Подібність у використанні геометричних елементів, а також виявлення окремих спільних мотивів у орнаменталіці кераміки свідчать не лише про випадкові збіги, але й про ймовірні процеси культурного або навіть торговельного обміну між цими групами. Взаємодія

могла проявлятися як у сфері художнього оформлення посуду, так і в більш широкому контексті – у передачі технологій виготовлення кераміки, у поширенні певних обрядових практик або навіть у формуванні нових символічних систем, що поступово закріплювалися в традиції. Подальші, більш глибокі дослідження здатні розкрити додаткові деталі цієї взаємодії, зокрема такі аспекти, як обмін не лише товарами, але й ідеями, віруваннями та культурними практиками. Для цього доцільним буде застосування сучасних археологічних методів, які можуть дати змогу простежити технологічні та стилістичні особливості виробництва кераміки, а також виявити певні хронологічні відмінності чи зближення між культурними шарами. Не менш важливим напрямом стане вивчення просторового розташування пам'яток у межах поселень і некрополів, аналіз знахідок спільних об'єктів побутового або культового призначення, що можуть прямо свідчити про контакти між цими людськими спільнотами. Додатково варто залучати й суміжні науки, адже комплексний підхід здатен розкрити ширшу картину. Наприклад, антропология може дати відповідь на питання про біологічні особливості населення, що могло б підтвердити або спростувати гіпотезу про інтеграцію чи витіснення однієї культури іншою. Генетичні дослідження, у свою чергу, допоможуть з'ясувати рівень спорідненості або наявності певних соціальних і родинних зв'язків між різними групами того часу. Це дозволить визначити, чи взаємодія культур відбувалася на рівні окремих контактів і запозичень, чи мала глибший і системний характер. Водночас під час таких досліджень потрібно враховувати й обмеження, пов'язані зі збереженістю археологічних матеріалів. Частина з них може бути пошкодженою або втраченою, що значно ускладнює спроби реконструкції цілісної картини розвитку й взаємодії культурних комплексів. До «підводних каменів» належать також труднощі у точному датуванні знахідок, а іноді й можливість змішування різночасових матеріалів у межах одного шару.

У будь-якому випадку подальше ґрунтовне дослідження залишається надзвичайно перспективним. Воно здатне розширити наше розуміння давніх

культурних контактів, їхніх особливостей і механізмів розвитку. Завдяки цьому можна буде більш повно оцінити, яким чином саме ці взаємовпливи позначилися на формуванні раннього соціокультурного ландшафту регіону, а також визначити їхню роль у становленні традицій, що стали основою подальшого розвитку культур на території Північного Причорномор'я та Приазов'я.

ВИСНОВКИ

Таким чином, ямна культура, яка формувалася та існувала у період ранньої бронзи, займала широкі простори степових та лісостепових зон Східної Європи, охоплюючи значні території від Правобережжя і Лівобережжя Дніпра до Північного Причорномор'я та Приазов'я. Саме ці регіони стали найбільш репрезентативними для вивчення розвитку та особливостей її матеріальної культури. Кераміка ямної культури мала низку характерних рис, які дозволяють чітко відмежувати її від інших культурних утворень того часу. Основними формами були горщики яйцеподібні, плоскодонні або ж гостродонні, із округлим тулубом та ретельно згладженою поверхнею. Вінця в більшості випадків робили високими, прямими або трохи відігнутими назовні, що підкреслювало зручність використання. Досить часто зустрічаються невеликі ручки чи вушка, які виконували як практичну, так і декоративну функцію.

На різних територіях поширення ямної культури дослідники знаходять декілька основних форм керамічного посуду: горщики різного розміру, миски та дрібні мініатюрні посудини. Усі вони виконували конкретні функції, як господарські, так і ритуальні. Найбільш типовим орнаментальним мотивом був відбиток шнура, за допомогою якого створювалися різноманітні горизонтальні й вертикальні композиції у вигляді прямих та хвилястих ліній. Такий орнамент доповнювався використанням гребінчастого або зубчастого штампів, які робили малянок більш виразним і надавали поверхні посуду декоративної насиченості. Зазвичай прикрашали верхню частину тулуба або вінця, що візуально акцентувало найбільш помітні ділянки посудини.

Посуд ямної культури мав здебільшого господарське призначення, що підтверджується його простими формами та функціональністю. Завдяки округлим і гостродонним горщикам, зручним для приготування їжі на відкритому вогнищі, можна зробити висновок про мобільний, кочовий чи напівкочовий спосіб життя носіїв цієї культури. Такі форми ідеально відповідали потребам тимчасового проживання, забезпечуючи простоту

використання й практичність у побуті. Водночас, у місцях із більшим осілим характером життя, як наприклад на відомому Михайлівському поселенні, переважали плоскодонні посудини. Це свідчить про поступовий розвиток осілості та пристосування керамічних форм до стаціонарного способу життя, що відображає різноманітність побуту населення ямної культури.

Щодо різноманітності орнаментації на різних локальних територіях поширення ямної культури, то варто зазначити, що кожен регіон мав свої особливості у способах декорування та улюблених композиційних прийомах. Для Приазов'я, наприклад, були типовими різні варіанти орнаментації вінців, зокрема застосування техніки розчосів, що створювали своєрідний рельєфний ефект. Також поширеним було використання зубчатого штампу, який дозволяв отримати ритмічні ряди відтисків, а додаткову виразність додавали насічки, розташовані як горизонтально, так і вертикально. Окремим елементом виступала орнаментация у вигляді «ялинки», яка набула популярності не лише у Приазов'ї, а й частково на території Північного Причорномор'я, що свідчить про культурні зв'язки та спільні естетичні традиції цих локальних груп.

Для Лівобережжя Дніпра характерною була зовсім інша система оздоблення. Тут найчастіше використовували гребінчастий штамп, за допомогою якого створювали складні геометричні композиції. Особливе місце посідали прямі лінії та зигзагоподібні візерунки, які формувалися завдяки відбиткам шнура. Вони могли бути як поодинокими, так і комбінованими у кілька рядів, створюючи враження ритмічної симетрії. Щоб підсилити декоративний ефект, до основного орнаменту додавали насічки, проколи та невеликі вдавлення, які доповнювали загальний малюнок і робили його більш виразним. Це демонструє прагнення населення не лише до функціональності, а й до художнього оздоблення предметів побуту.

Для правого берега Дніпра характерний посуд у вигляді ліплених горщиків з опуклим тулубом та відігнутими вінцями. Орнаментация зберігає традицію основних мотивів – шнурового декору, гребінчастого та зубчастого штампу, хвилястих ліній і глибоких насічок. У середньому та пізньому етапах

ямної культури поступово додавались інші техніки, такі як: наліпні елементи, різнонаправлені розчоси і геометричні композиції. Наявність ритуального посуду зі стриманим декором, а також розвиток локальних технік (наліпні перлини і ниткові горизонтальні ряди) свідчать про можливу взаємодію правобережних спільнот з сусідніми культурами.

На території Північного Причорномор'я спостерігається ще один важливий варіант розвитку керамічної традиції. Тут поширеними були плоскодонні форми горщиків із прямими або злегка відігнутими назовні вінцями. Як в інших регіонах, провідним прийомом орнаментації залишався відтиск шнура. За його допомогою створювали горизонтальні ряди ліній, зигзаги або ж косі прямі, що прикрашали верхню частину корпусу посудини. Додатково використовували насічки, які поєднувалися зі шнуровим орнаментом, утворюючи складні декоративні схеми. Особливістю цього регіону була наявність трикутників, орієнтованих вершинами вниз, виконаних за допомогою шнурових відбитків. Подібні геометричні композиції підкреслюють унікальність локальних традицій і водночас демонструють загальну стилістичну єдність культури.

Важливо відзначити, що найвідоміші дослідники, які займалися вивченням ямної культури, робили власні висновки щодо її хронології та періодизації. Так, Мерперт М.Я. виокремив чотири основні фази розвитку культури. Перша фаза характеризувалася доволі простим орнаментом у вигляді поодиноких ліній і насічок, які лише позначали початки декоративної традиції. Друга відзначалася значно густішою орнаментациєю зовнішньої поверхні посудин, що свідчить про зростання декоративної функції кераміки. Третя фаза виділяється активним застосуванням горизонтальних композицій, виконаних за допомогою відбитків шнура, які стали головним стилістичним прийомом. Четверта фаза в загальних рисах повторювала орнаментальні традиції третьої, проте мала певні локальні відмінності, що пояснюється розширенням території поширення культури та поступовими змінами у її розвитку.

Своєю чергою катакомбна культура постала як пряме продовження і водночас трансформація традицій ямної культури, поступово формуючись на основі вже наявних елементів матеріальної та духовної культури. Вона поширювалася здебільшого у степовій зоні Східної Європи, займаючи досить обширні території, що свідчить про значний ареал її існування та вплив на сусідні культурні спільноти. Усередині катакомбної культурної спільноти виділялися окремі локальні групи, які мали спільні риси, що пов'язували їх у єдину культурну систему, але водночас відрізнялися специфічними рисами орнаменталії та форм кераміки, що дозволяє дослідникам говорити про певну внутрішню різноманітність.

Попри регіональні відмінності, для всіх груп культури типовими залишалися плоскодонні горщики, які мали досить стабільні морфологічні ознаки. Найхарактернішою рисою таких посудин була наявність широкої шийки, яка забезпечувала зручність у використанні, а також високих вінець, що зазвичай були відігнуті трохи назовні. Поряд із цим зустрічалися й варіанти з невисокими прямими вінцями, що підкреслює різноманітність у межах однієї культурної традиції. Більшість посуду мала опуклу форму у верхній частині тулуба, особливо у зоні плачок, що надавало посудинам специфічної об'ємності та водночас робило їх більш міцними і практичними у побутовому використанні. Щодо орнаменталії, то у всіх локальних групах простежується спільна основа – переважання геометричних мотивів та їхніх поєднань у різних композиціях. Досить часто застосовувалися ряди діагональних ліній, які виконували за допомогою дрібних насічок або ж відбитків перевитого шнурка. Такі візерунки створювали ефект ритмічності та впорядкованості, надаючи орнаменту особливої декоративності. Іншим поширеним мотивом був вертикально розміщений зигзагоподібний орнамент, який символізував рух, динаміку та певні ідеологічні уявлення населення. Також на посуді часто зустрічаються окремі композиції з півколами та трикутниками, для створення яких використовувався шнуровий штамп, що надавав орнаменту характерного рельєфу. Важливим елементом доповнення декоративних схем були дрібні

насічки, зазвичай невеликого розміру, які використовувалися як допоміжні акценти і підкреслювали основні композиційні мотиви.

Саме дніпро-азовську та донецьку локальні групи катакомбної культури об'єднували подібні орнаментальні прийоми, серед яких особливе місце посідали трикутні композиції та поширене прикрашання верхньої частини посуду, насамперед вінців. Для оздоблення найчастіше застосовували техніку відбитку шнурового штампа, який розташовували у кілька горизонтальних рядів. Між цими рядами зазвичай додавали допоміжні елементи у вигляді коротких насічок або напівкруглих тиснень, виконаних за допомогою гребінчастого штампу. Подібне поєднання технік створювало складну й водночас гармонійну композицію, яка мала не лише декоративний, а й певний символічний характер. Орнамент включав різноманітні геометричні фігури – від простих ліній і кутів до складних багаторядних комбінацій, а також глибокі виїмки, які, завдяки грі світла та тіні, надавали кераміці особливого візуального ефекту та своєрідної багатобарвності. Водночас у межах дніпро-азовської групи простежуються власні особливості – насамперед використання своєрідних трикутних композицій, що утворювалися завдяки серії коротких насічок, нанесених за допомогою прямого штампа. Це робило орнаменту більш чіткою та графічно виразною. Донецька група своєю чергою, вирізнялася характерною декоративною формою оздоблення, відомою під назвою «косичка». Вона створювалася шляхом формування невеликих пружків на поверхні посудини, які вкривали косими насічками. При цьому окремі елементи орнаменту попарно перетиналися, утворюючи складну рельєфну структуру, що нагадувала плетений візерунок. Подібна техніка свідчить про високий рівень майстерності гончарів та їхнє прагнення урізноманітнити традиційні декоративні схеми.

Кераміка катакомбної культури, знайдена на територіях Лівобережжя Дніпра та Північного Причорномор'я, демонструє спільні стилістичні риси, які об'єднують ці регіони в межах єдиного культурного кола. Передусім це стосується способів населення орнаменту, серед яких найпопулярнішим був

гребінчастий штамп, що дозволяв створювати як прості, так і складні композиції. Щодо характерних мотивів, то обом територіям притаманні трикутні композиції та зображення півкіл, які прикрашали насамперед горщики. Це свідчить про існування сталих художніх традицій, що мали поширення на великій території. Водночас у межах окремих локальних груп проявляються власні оригінальні риси. Так, для харківсько-воронезької групи Лівобережжя особливими були зигзагоподібні композиції, що створювали ефект руху та динаміки. Такі стилістичні особливості можуть допомогти дослідникам простежити культурні взаємовпливи, адже подібні мотиви зустрічаються також у сусідніх археологічних культурах, що дає підстави говорити про можливі обмінні контакти, а подекуди й про торговельні взаємозв'язки.

Інгульська група катакомбної культури заслуговує окремої уваги, адже вона вирізняється надзвичайно цікавими і своєрідними особливостями орнаменталізації. Найбільш характерною рисою є наявність антропоморфних зображень людей на окремих посудинах. Це надзвичайно важливий аспект, адже він дозволяє відтворювати не лише художні традиції, а й елементи світогляду та вірувань населення. Спосіб нанесення орнаменту тут також має специфічні риси: шнуровий відбиток обводився по контуру для надання йому більшої рельєфності, що створювало виразний декоративний ефект і водночас могло підкреслювати особливу значущість символів.

Правобережжя Дніпра в свою чергу демонструє геометризовані декоративні схеми, у яких поєднували гребінчастий та зубчастий штамп, прокреслення паличкою. Характерним є використання невеликої кількості орнаменталізації, що зосереджена переважно у верхній частині тулуба посудини, а також переважання горизонтальних або слабо нахилених ліній, виконаних гребінчастим штампом. У ранньому етапі спостерігається більша варіативність технік нанесення, включно з відбитком шнура та ямковими вдавленнями, тоді як у середньому та пізньому етапі переважали відбитки шнура та використання гребінчастого штамп. Локальні варіанти культури,

що характерні наліпними елементами свідчать про адаптивність катакомбної спільноти до правобережних традицій, формуючи свій варіант орнаментики катакомбної спільноти.

Зробивши детальний аналіз орнаменту кераміки ямної та катакомбної культур, можна сформулювати гіпотезу про можливе співіснування та взаємодію цих двох культурних традицій у межах Східної Європи. Виявлені схожості у використанні геометричних мотивів у прикрашанні посуду, а також подібні техніки нанесення орнаментациї (зокрема відбитки шнура, насічки, трикутні та зигзагоподібні композиції) свідчать про ймовірність існування культурних чи торгових обмінів між носіями ямної та катакомбної культур. Такі спільні елементи можуть вказувати не лише на випадкові контакти, а й на більш глибокі процеси взаємодії, які могли включати запозичення художніх традицій, технологій виготовлення або ж навіть ритуальних практик.

Для обґрунтування гіпотези про співіснування надзвичайно важливим є застосування комплексних археологічних методів. Зокрема, дослідження дозволяють виявити технологічні та стилістичні особливості виготовлення кераміки, які можуть відображати як локальні традиції, так і сторонні впливи. Одним із головних аспектів майбутніх досліджень повинно стати вивчення знахідок спільних об'єктів у розкопках: житлових або господарських споруд, поховальних комплексів чи культових місць. Їхня наявність, може стати прямим підтвердженням взаємодії між носіями цих культур, адже саме в таких контекстах найкраще простежуються культурні контакти. Водночас необхідно враховувати і низку обмежень, які ускладнюють процес реконструкції історії взаємодії між ямною та катакомбною культурами. Однією з головних проблем є недосконале збереження кераміки до нашого часу. Посуд, що дійшов до нас у фрагментарному вигляді, часто має пошкодження, які роблять орнаментацию неповною і ускладнюють її точне відтворення. Це створює труднощі у визначенні ступеня схожості або відмінностей між культурними групами.

Таким чином, подальші дослідження мають зосереджуватися не лише на аналізі форми та орнаментациї кераміки, а й на широкому вивченні

археологічних контекстів. Тільки у поєднанні з іншими видами джерел можливо підтвердити або спростувати гіпотезу про співіснування ямної та катакомбної культур, а також визначити характер їхніх контактів – чи це були переважно торгові зв'язки, культурний обмін, чи навіть спільне проживання на певних територіях. У будь-якому разі, дослідження цих процесів дозволить значно розширити наше розуміння соціокультурного розвитку регіону в добу ранньої бронзи та відтворити більш повну картину формування стародавніх суспільств.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Братченко С. Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу. Частина 1. Луганськ: Шлях, 2001. 76 с.
2. Бруяко І. В., Самойлова Т. Л. Давні культури Північно-Західного Причорномор'я (до 95-ліття Національної академії наук України). Одеса: СМІЛ, 2013. 420 с.
3. Винокур І. С., Телегін Д. Я. Археологія України: навч. книга. Тернопіль: Богдан, 2008. 480 с.
4. Войтович М. М. Культура шнурової кераміки верхнього Придністер'я. Львів, 2021. 475 с.
5. Гімбутас М. Матеріали та дослідження з археології Східної України. Замітки про хронологію розповсюдження ямної культури: зб. наук. пр., вип. 5. Луганськ, 2006. С. 329-334.
6. Гонта В. В. Розміщення орнаменту на посуді побутового та ритуального призначення ямної культури. *Актуальні проблеми історичної науки та освіти у дослідженнях молодих учених*. II Всеукраїнська студентська науково-практична конференція з міжнародною участю. Тернопіль, 2025. С. 22-26.
7. Гонта В.В. Елементи орнаменту на посуді катакомбної культури. *Арте по факту*. Вип. 3. Тернопіль, 2025
8. Гонта В.В. Елементи орнаменту на посуді ямної культури. *Історична наука у XXI столітті: виклики та перспективи*. II Всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю, присвячена пам'яті Володимира Брославського. Тернопіль, 2025.
9. Гонта В.В. Особливості орнаментативної кераміки донецької локальної групи катакомбної культури. *Каразінські читання*. Тези доповідей 78-ї Міжнародної наукової конференції. Харків, 2025. С. 6-8.
10. Даниленко В. М. Енеоліт України: етноісторичне дослідження. Київ: Наукова думка, 1974. С. 30-85.

11. Дніпро-азовська катакомбна культура. [URL: <https://www.zamky.com.ua/arheologiya/slovnyk/dnipro-azovska-katakombna-kultura/>]
12. Донецька катакомбна культура. [<https://www.zamky.com.ua/donetska-oblast/donetska-katakombna-kultura/#:~:text=%D0%94%D0%BE%D0%BD%D0%B5%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B0%20%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B1%D0%BD%D0%B0%20%D0%BA%D1%83%D0%B%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0%20%E2%80%93%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0%20%2D%D1%85%20%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%96%D0%B2%20%D0%A5%D0%A5%20%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D1%82%D1%8F.>]
13. Дубяга А. П. Поховання катакомбної культури міжріччя Дніпра та Дону (з бронзовими ножами). *Історичні і політологічні дослідження*. № 1(66). Вінниця, 2020. С. 5-15.
14. Євдокімов Г.Л. Про ранній етап катакомбної культури в Північному Причорномор'ї. *Проблеми епохи бронзи південно-східної Європи*: тез. док. конф. Донецьк, 1979. С. 45-46.
15. Євдокімов Г.Л. Проблеми вивчення катакомбної культурно-історичної спільності (ККІО) і культурно-історичної спільності багатоваликової кераміки (КІОМК). Запоріжжя: ЗДУ, 1998. С. 10-19.
16. Забавін В. О., Небрат С. Г. Розвідки в Новоазовському районі Донецької області. *Археологічні дослідження в Україні*. Київ: ІА НАН України, 2013. С. 145-147.
17. Залізняк Л. Л., Моця О. П., Зубар В. М. Археологія України: навч. посіб. / за ред. Л. Л. Залізняка. Київ: Либідь, 2005. С. 141-164.
18. Залізняк Л.Л. Стародавня історія України. Київ: Темпора, 2012. 542 с.

- 19.Іванов М. Історія поширення шнурової техніки декорування посуду на Правобережній Україні за доби енеоліту. *Емінак:Науковий вісник*. №1(45). Київ, 2024. С. 23-45.
- 20.Іванова С. В. Історія населення Північно-Західного Причорномор'я в кінці IV-III тис. до н.е. Житомир: ТОВ «Видавничий дім 'Бук-Друк'», 2021. 464 с.
- 21.Іванова С. В. Соціальна структура населення ямної культури Північно-Західного Причорномор'я. Одеса, 2001. 244 с.
- 22.Іванова С. В. Ямна культура: походження та міграції в контексті теорії фронтиру. *Записки історичного факультету ОНУ імені І.І. Мечникова*. № 31, 2020. С. 17-39.
- 23.Іванова С. В. Ямна/Буджацька культура Північно-Західного Причорномор'я: класифікація та типологія кераміки. *Raasi*. №5 Київ-Одеса, 2023. С. 67-89.
- 24.Клочко В. І., Ричков М., О. Нові поховання катакомбної культури в Середньому Подніпров'ї. *Археологія*. №3. Київ: ІА НАН України, 1989. С. 60-65.
- 25.Коваленко О., Луговий Р. Археологічна керамологія. Орнаментація посуду катакомбної культури: спроба експериментального вивчення (за матеріалами Сторожівського могильника), 2019. С. 78-102
26. Ковальова І. Ф., Нікітенко І. С. Стрільча Скеля – ремісничий центр бронзової доби Дніпровського Надпоріжжя. *Вісник Дніпропетровського університету*. Вип. 18. Дніпропетровськ, 2010. С. 300-311.
- 27.Лагодовська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення. Київ: АН УРСР, 1962. 247 с.
- 28.Орнаментация кераміки катакомбної культури Приазов'я: стиль та техніка. *Археологія і давня історія України*. №3. С. 25-34.
- 29.Пустовалов С. Ж. Критичний аналіз радіокарбонних дат з поховань ямної і катакомбної спільностей. *Наукові записки НаУКМА*. Т. 20. Київ, 2002. С. 179-184.

30. Пустовалов С. Ж. Етносоціальна характеристика ямного суспільства Північного Причорномор'я. Київ, 2015. 30 с.
31. Пустовалов С. Ж. Класифікація катакомбної кераміки. *Vita antiqua*. №7-8. Київ, 2009. С. 101-122.
32. Пустовалов С. Ж., Телегін Д. Я., Ковалюх М. М. Радіокарбонова хронологія ямних та катакомбних пам'яток. *Матеріум*. Вип. 11. Київ, 2003, С. 24-27.
33. Рижов С. М., Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю., Магомедов Б. В. Давня кераміка України. Київ, 2002. 220 с.
34. Ричков М. М. Індоевропейська спільність і ямна культура. / гол. ред. П. Толочко. Київ: Академперіодика, 2008. С. 60.
35. Санжаров С. М. Східна Україна на рубежі епох середньої-пізньої бронзи. Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля. 2010. 488 с.
36. Сиволап М. П. Дослідження поселення ямної культури Десятини в Середній Наддніпрянщині у 1995-2002 роках. *Археологічні відкриття в Україні 2001-2002 рр.* Збірка наукових праць: за ред. Н. О. Гаврилюк. Вип. 5. Київ: Шлях, 2003. С. 254-258.
37. Смолій В. А. Малий словник історії України. Київ: Либідь, 1997. 464 с.
38. Фоменко В. М. «Ранньокатакомбні» поховання Буго-інгулецької групи. *Наукові записки НаУКМА: Теорія та історія культури*. Т. 40. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2005. С. 47-55.
39. Цеунов І. А. Загальна характеристика ямних племен Північного Приазов'я. *Вісник Маріупольського Державного університету*. Вип. 4-5, 2012. С. 13-15.
40. Шапошникова О. Г. Багатошарове поселення поблизу с. Роздольне на р. Кальміус. *Археологія*. Т. 23. Київ: ІА НАН України, 1970. С. 142-151.
41. Шапошникова О. Г. Про пам'ятки часу катакомбної культури в степовому Придніпров'ї. *Археологія*. Т. 21. Київ, 1968. С. 79-93.
42. Глушков І. Г. Керамика как археологический источник. Новосибирск: изд. Института археологии и этнографии СО РАН, 1996. 328 с.

43. Городцов В. А. Результаты исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года. *Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове*. Москва, 1905. С. 174-341.
44. Железников Б. Ф. Историко-археологические исследования в Нижнем Поволжье. Волгоград, 1999. 232 с.
45. Казарницкий А. А. Население азово-каспийских степей в эпоху бронзы. Санкт-Петербург: Наука, 2012. 264 с.
46. Коробкова Г. Ф., Шапошникова О. Г. Поселение Михайловка – эталонный памятник древнеямной культуры. Санкт-Петербург: Европейский Дом, 2005. 316 с.
47. Котова Н. С. Древнейшая керамика Украины. Киев-Харьков: Майдан, 2015. 154 с.
48. Котова Н. С. Ранний енеолит степного Поднепровья и Приазовья. Луганск: изд. ВНУ им. В. Даля, 2006. 328 с.
49. Мерперт Н. Я. Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы. Москва, 1968. 84 с.
50. Санжаров С. Н., Бритюк А. А., Котова Н. С., Черных Е. А. Поселения неолита – ранней бронзы Северского Донца. Киев: ИА НАН Украины – Луганск: изд. ВНУ им. В. Даля, 2000. 128 с.